

Ivo Paić

OTPORNOST MODERNE

Obrisi ideologijskih preobrazbi jedne ideje svjesnog vladanja životom

Ideja svjesnog vladanja životom bitna je sastavnica i vodilja misli modernog doba. Ona je i nosivi sadržaj onih epohalnih nacрта, manifesta i programa što ih se — od sredine devetnaestoga stoljeća — naziva marksističkim i/ili koji sebe tako označuju.

U teoretskim ili *quasi* teoretskim sustavima praktična značenja (u ideologijama) i zamislama strategijskih djelatnosti, načini ideje svjesnog vladanja životom preobražavaju se u vodeće zahtjeve orijentiranja i djelovanja subjekata. Subjekti — vođeni svjesnim ili kakvim drugim pristankom — otčitavaju »šifre zbilje«¹ pod vidnim kutom vlastite obaveznosti na slijeđenje prihvaćena sustava ideologije i njegovih na djelovanje orijentiranih raščlambi u zamisli strategijske djelatnosti. Aktima orijentiranja i djelovanja subjekti se ideologijski međusobno poistovjećuju, formiraju se u djelokrugu i na poprištu prakse ideologije u koju su kao njeni pobornici i sljedbenici te provoditelji već uvučeni. Razumije se, to bi bio modelski slučaj (ne jedini mogući) ideologijskih preob-

¹ Usp. Helmuth Kuhn, »Ideologie als hermeneutische Begriff«, u: *Hermeneutik und Dialektik*, t. II, Mohr, Tübingen, 1970. Za odnos praktičke filozofije i ideologije vidi posebno str. 334, 347—8, 354.

razbi ideje svjesnog vladanja životom: tom preobrazbi na kome nema smetnji uzastopnim preobrazbama i zahvaćanjima u teoretski, povijesni, praktički i ljudski »materijal«; dakle, ničim ometan tok od ideje svjesnog vladanja životom, njenih preobrazbi u ideologijskom sustavu, njene normativne uloge u zamisli strategijske djelatnosti, njena prihvatanja, pounutrenja u svijesti subjekata i njena odjelovljenja u praksi koja pobornike i sljedbenike istovremeno čini pronositeljima ideje i materijalom ideje.

Moglo bi se dalje razviti jedan takav model ideologijskih preobrazbi i u zahvatu njegovih određenja povezano razmotriti niz pitanja, kao što su primjerice: što je to ideja svjesnog vladanja životom u marksizmu i što je njen sadržaj; kroz kakve je ideologijske preobrazbe ta ideja prošla od Marxa naovamo, od prvih marksista (Engels, Kautsky) do različitih pokušaja njena tumačenja i njene provedbe u »izgradnji socijalizma«; napokon, kako u »našem vremenu« stoji s tom idejom i dr. Pokušaj odgovora na ta pitanja vjerojatno bi se već od početka spoticao o teško premostive prepreke, povrh svega nastojeći ustanoviti što je to marksizam nakon tolikih njegovih na različite načine očitovanih i mnogovrsno tumačenih kriza, nakon uspostave tolikih očvrslih derivacija koje sebe razumiju baš marksističkim i poslije napisanih historija marksizma (one Kolakowskog ili našeg Vranickog), historija »zapadnog marksizma« (Anderssonove ili one Martina Jaya), naposljetku nakon niza proživljenih i reflektiranih iskustava »practiciranja« verzija tzv. sovjetskog marksizma i dr. Pristanak uz »pravi« i odbijanje »nepravih« marksizama ne izvlači mišljenje iz teškoća: »pravi marksizam« i »nepravi marksizmi« naprosto postoje; postoje ne samo kao činjenice svijesti teoretičara ili ideologa; oni su više ili manje djelatne (ma kakve one bile) ideologijske preradbe izvornog (u prvom redu Marxovog) »teoretskog materijala«. Postoji niz ideologijskih preobrazbi »marksističkih orijentacija«, a neke su doveđene u točku očvrslih ideosfera (samostalna govora ideologije) i normativnih postavki djelovanja ukoliko se ono — iz jedne ideosfere — želi legitimirati marksističkim.²

Te i niz drugih teškoća u zahvatu spomenutih pitanja ostavljam po strani izravnih razmatranja. Neka početni oblik nešto određenijeg pitanja sada bude: kako stoji s modernošću i suvremenošću ideje svjesnog vladanja životom u Marxa. Određenije pak: kako stoji s moder-

² Usp. jedan kratko ocrtan modelski slučaj samostalna govora ideologije: I. Paić, *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 191. i dalje.

nošću i suvremenošću ideje svjesnog vladanja životom u *Manifestu komunističke partije*, da li su u tom djelu već nazočni njeni ideologijski potencijali i njene početne ideologijske preradbe kakve — nizom posredovanja tijekom vremena — postoje u nekim današnjim po samorazumijevanju marksističkim orijentacijam?

Takvim se pitanjem razmatranje ipak obilaznicom vraća spomenutim teškoćama oko marksizma. Odgovor na njega možda može potaknuti i jedan način promišljanja iskona nekih na djelovanje usmjerenih orijentacija u široko shvaćenu marksizmu, te može možda potaknuti i odmjeravanje njihove modernosti i suvremenosti.

»Otpornost moderne« je za sada općenita označnica mislenog i povijesnog materijala. Na njemu se iskušavaju moći predmodernih, jednostrano modernih, modernističkih, postmodernih, postmodernističkih i drugih mogućih postavki na bilo koji način vođenih nekom idejom svjesna vladanja životom. Neke među tim postavkama vjerojatno — različitog ranga značajnosti i utjecajnosti — prožimaju ideju svjesnog vladanja životom o kojoj će biti riječi; te postavke se mogu očitovati i kao unutarnje samom *Manifestu* i kao potomje interpretativne tangente na ideju (ili: ideje) toga djela. »Otpornost moderne« je »materijal« koji se mišljenjem mora iskusiti da bi se osvijestila i ideologičnost ideje svjesnog vladanja životom, da bi se iz takva iskustva moglo misliti i o njenu posuvremenjenju — gotovo nakon višegodišnjih rasprava o krizi marksizma, diskusija koje su, kako ću dalje kratko pokazati, otpravile Marxa u historiju možda najviše tamo gdje su se očitovala žarka obrana tog mislioca i njegovog djela protiv prigovora ma koje vrste.

Dva različita i osebujna diskusijska višegodišnja toka vode — svaki na svoj način i nejednako produktivno — prethodnim pitanjima i tvrdnjama. Riječ je o toku rasprava o modernoj i postmodernoj, te toku rasprava o krizi marksizma. Ti tokovi, također, na različite načine vode prema jednom metodički značajnom tekstu iz *Manifesta komunističke partije*, odvođe mišljenje od njega — otvaraju i zatvaraju, otkrivaju i mnogovrsno prekrivaju put prema tekstu koji u sebi možda sabira neku među bitnim mogućnostima *suvremena* mišljenja moderne i modernizacije, koji u sebi možda skriva i u potpunim tumačenjima oslobođen naboj ideologijskih preobrazbi ideje svjesnog vladanja životom. Vjerojatno te pretpostavke o *Manifestu* pobuđuju i pitanje: zar u recentne rasprave o modernoj i postmodernoj, te u rasprave o krizi

marksizma, uopće mogu djelotvorno (orijentirajuće) intervenirati postavke jednog (kronologijski gledano) prošlostoljetnog manifesta nakon svih promjena i unatoč u njemu ispisanoj rečenici koja, valjda, ne izuzima ni pisce toga teksta niti to što su u *Manifestu* jednom napisali; naime, rečenica: »Sve čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim...«? Unatoč takvom čini se razložnom prigovoru, možda je misleni i povijesni kontekst te izgleda subverzivne rečenice baš bitno mjesto u prilog gornjim pretpostavkama?

Slijedom izlaganja prikazat ću

(1) neke značajke matice toka rasprava o modernoj i postmodernoj; izložiti ću

(2) obrise odgovora na pitanje zašto je Marx u tim raspravama vraćen u povijest i kako je otpravljen u historiju;

(3) osvrnut ću se na tri istaknuta čitanja izreke »Sve čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim...«;

(4) ukratko ću razmotriti nekoliko odgovora na pitanje: što je *Manifest*; izložiti ću barem nacrt čitanja *Manifesta* kao priče i kao igrokaza;

(5) naznačit ću nekoliko ideologijski osamostaljenih perspektiva što izviru iz *Manifesta* i nekoliko derivacija tih perspektiva — posebno s obzirom na njihovu modernost i suvremenost.

1. Neke značajke matice toka rasprava o modernoj i postmodernoj

»Moderna«, »kriza moderne«, »postmoderna«, »postmoderna situacija« i niz izvedenica iz toga nazivlja lako su uočljive označnice danas već teško pregledivih³ višegodišnjih filozofijskih, znanstvenih i ideologijskih oporbi. U matici toka rasprava živa su nastojanja orijentiranja u biti vremena: u diskusijskom toku o modernoj i postmodernoj ona se umnažaju, nerijetko se međusobno korjenito razlikuju vodećim orijentacijskim idejama i krajnjim emfatičkim izrekama o biti vremena. Izreke postaju i geslo novim istraživanjima. Nastaju već tipski oblici zastupanja moderne odnosno postmoderne. Načelno se može ustvrditi:

³ Za primjer, vidjeti kratku bibliografiju u ovom broju *MUS-a*.

a) To što se obično naziva »naše vrijeme« i »duhovna situacija vremena«⁴, postali su mišljenju teško pronični sadržaji, a vrijeme se mišljenju nadaje kao *problem*, kao nešto još-ne-odlučeno. Tome je primjereno mnogovrsno i višesmjerno zapućivanje mišljenja.

b) Međutim, tipska zastupanja postala su moguća tek podmaklošću procesa ustanovljivanja međusobno različitih diskursa nošenih određenim shvaćanjima statusa, tipa i načina znanja primjerena »našem vremenu« i »duhovnoj situaciji vremena«; također, primjerena nekakvim zadobivenim shvaćanjima biti »našeg vremena«.

Nekoliko uplivnih emfatičkih izreka o vremenu — u diskusijskom toku moderna/postmoderna — čini se rječitije svjedoče o tome da je mišljenje ostavilo za sobom put od problema do *pitanja*, od prvobitne dvojbenosti na pitanje, na odluku i odlučnost u pogledu toga što je bit moderne a što postmoderne i kamo se imaju zaputiti istraživanja. Tvrdi se, primjerice, moderna je načelno neispunjiv projekt,⁵ moderna je još nedovršen projekt,⁶ postmoderna (situacija) je već izlaženje iz moderne,⁷ također se misli: to što se naziva »moderna« i »postmoderna« može se djelatno zahvaćati iz nekih inače predmodernih postavki o proizvodnji života.⁸

Taj se put mišljenja od problema do pitanja i odgovora o biti vremena, može razumjeti i kao nejednako produktivno iskušavanje otpornosti moderne orijentacijskim pokušajima prodiranja mišljenja u njenu bit. Na tome putu mišljenje stječe nekakvo iskustvo. Ono je primjerice nazočno u navedenim izrekama, a nije na njima vidljivo. Zadobiveno iskustvo nosi očitovanja protivnosti na poprištu rasprava o modernoj/postmodernoj. Ono izbija na to poprište. Također, kao nosivo i izbijajuće, ono na bitan način sudjeluje u stvaranju horizonata, otvaranju vidokrugova i načina konstituiranja smislova i značenja spomenutih označnica (»moderna«, »postmoderna«...), te

⁴ »Duhovna situacija vremena« periodično se nastoji problematizirati: od Jaspersova pokušaja prije četrdesetak godina, do Habermasova pisma-ankete o duhovnoj situaciji (prije svega u SR Njemačkoj), što je izdato i kao knjiga pod istoimenim naslovom.

⁵ Usp. Martin Jay, *Marxism and Totality*, (The adventures of concept from Lukács to Habermas), University of California Press, Berkeley—Los Angeles, 1984. Posebno, poglavlje »Jürgen Habermas and Rekonstruktion of Marxist Holism«, naročito str. 503. i dalje.

⁶ Takvo je gledište Habermasovo.

⁷ Usp. u ovom broju *MUS*-a priloge Crespiga, Lyotarda.

⁸ Usp. predmoderne derivacije nekih perspektiva *Manifesta* u posljednjem odjeljku ovog ogleada.

shvaćanju međusobna odnosa njihova sadržaja u mnogim raspravama. Na putu mišljenja od problema, preko pitanja, odgovora, te izbivanja toga iskustva na poprište rasprava i njegova sudjela u otvaranju horizonata, vido-kruga i konstituiranju smislova i značenja — događaju se prijelomi u mišljenju. Prijelomi, pretpostavljam, izobličuju ono nosivo i izbijajuće iskustvo puta mišljenja. Oni sudjeluju u stvaranju privida o sadržaju puta mišljenja.

Gdje postoje prividi, tu jamačno ima nečeg ideološkog.

Pretpostavljeni prijelomi ovdje me zanimaju u mjeri u kojoj su značajni za razumijevanje ideoloških preobrazbi jedne ideje svjesnog vladanja životom poglavito s obzirom na otpornost moderne; pogotovo zato što su i orijentacijska nastojanja u matici toka rasprava o modernoj/postmodernoj također vođena nekakvom, makar i neizrečnom, idejom svjesna vladanja životom. Tome ne protuslove čak ni najradikalnije postmodernističke postavke. Primjerice one o svijetu bez biti, one o slomu spoznajnih teorema što na bilo koji način razlikuju bit i pojavu, unutarnje i vanjsko. Jer, recimo, Lyotardova zamisao neuniverzalističkih, »lokalanih sporazumijevanja«, Fayerabendov prijedlog odvajanja znanosti od države,⁹ i druge postavke protiv umom legitimiranih univerzalističkih pretenzija bilo koje vrste, baš su vođene nakanom svjesna vladanja životom: život treba otrgnuti od svakovrsnih posezanja što ga — od znanosti, instrumentalizirane znanosti, do preobrazbi subjektiviteta kapitala — nastoje sustavno i tipski oblikovati. Dakako, ovisno o razlici motrišta razlikuju se shvaćanja svjesnog vladanja životom i samog života. Ipak ostaje svemu nastojanju zajedničko: htijenje nekakva svjesna vladanja životom. Kratko naznačeni ideološki prijelomi u točkama orijentacijskog puta mišljenja i njegova izbivanja, tiču se i ideje svjesnog vladanja životom. Tiču se ne samo ideje ponikle i ideološki višekratno preobražavane u marksizmu, nego dakle i ideja nazočnih u diskusijskom toku moderna/postmoderna. Kako je otpornost moderne »materijal« iskušavanja, da tako kažem, »marksističke ideje« i ideje svjesnog vladanja životom u struji rasprava o modernoj/postmodernoj, njihove se preobrazbe mogu pratiti i u nekim zajedničkim točkama iskušavanja otpornosti moderne.

⁹ Usp. Paul Fayerabend, »Kako zaštititi društvo od nauke«, u: *Filozofija nauke*, zbornik, priredio N. Sesardić, Nolit, Beograd, 1985, str. 358. i dalje.

Sabirna točka i izvor svih bitnih raščlanjivanja ideje svjesnog vladanja životom i njenih preobrazbi — jest sam *život* i njegovo shvaćanje. Moderno (građansko) doba je do *pojma* dovelo uvid da je život ljudsko samo-proizvođenje ma kakvo ono bilo. Iz takva jednostavna i dugo pripremana uvida naprosto slijedi: čovjek u svemu zatječe sebe, svoje otuđeno ili kakvo drugo mnogovrsno proizvođenje, svoje čine i učinke, svoj ne-proničan, svoj ne-proziran život, ne-preglednost i (novu) nepreglednost vlastita svijeta, života.

Taj jednostavni uvid od davnog tematiziranja smisla (na primjer, Vico) do punine značenja — povijesno nazočna u modernom građanskom društvu — današnji teoretičari moderne i postmoderne nastoje dovesti do svijesti i s obzirom na tri kritična momenta o sadržaju kojih nastaju mnogovrsne oporbe: moment iskona moderne, moment njene krize i moment prijelaza u postmodernu situaciju. Neovisno o razlikama uvida u te momente, te čak poricanja postojanja nekog od njih (postmoderne situacije, primjerice), ostaje nazočno, izričito ili prešućeno pitanje o mogućnosti svjesna vladanja životom ma kako se život shvatio. Takvom je nakanom — i ne isključivo njome — vođeno obraćanje djelu mislilaca. Kant, Hegel i/ili Marx slove za odlučne mislioce na čije se djelo u struji rasprava o modernoj i postmodernoj treba pozivati. Max Weber je za jedan horizont mišljenja mjerodavno opisao značajke moderne, jednog oblika života. Nietzsche-ova je misao, smatra Habermas, uzoran primjer prijelaza iz diskursa moderne na diskurs postmoderne ili, *de facto*, iz jednog učvršćenog oblika života u kome i na kome se već principijelno poznanstvljen um očituje kao volja za moć, prema (željenu) obliku života oslobođena stege i boga i »računajućeg mišljenja«. Heideggerov (Nietzsche — sudeći po njegovu čitanju Nietzschea i tome što smatra vlastitim pridodatkom (Beigabe) čitanju — nije učinio taj prekorak. I Heideggerovo djelo postaje jedno od bitnih uporišta interpretativnog razvijanja ideje »slabe misli« postmoderne naspram »jake misli« moderne (na primjer: Vattimo). Wittgensteinove »jezičke igre« također su poticaj mišljenju modernog/postmodernog oblika života: opisati i ostaviti nepromijenjenim te forme života ili ih zahvatiti i mijenjati u djelatnom okružju (racionalističke) teorije univerzalističkih pretenzija — problem je što dolazi do riječi u oporbama između tipskih zastupanja moderne odnosno postmoderne. Iskon moderne također se traži posredstvom poticaja Descartesa, Bacona i vjesništva modernog doba u idejama renesanse. U tekućim raspra-

vama o modernoj/postmodernoj često je Horkheimerova i Adornova *Dijalektika prosvjetiteljstva* bitno mjesto razumijevanja i kritike moderne, te mjesto nagovještaja postavki o postmodernoj: tu su — iz perspektive razočaranja u oslobodilačku moć prosvjetiteljskog načina uma koji se prometnuo u sastavnicu porobljivačke prakse — tumačene ideje većeg dijela netom spomenutih mislilaca i nazočne su postavke na domak teza teoretičara postmoderne.

Tipiska zastupanja moderne i postmoderne raspolažu rezultatima rada mišljenja, njegovih napora orijentiranja u biti vremena — kamo pripadaju i iskušavanja poticaja što dolazi od mislilaca kojima se ono obraćalo: tipsko zastupanje već ima gotov »kodovni sustav« i priređenu perspektivu otčitavanja znakova i značenja. Ovisno o tome što neko zastupanje prihvaća mjerodavnim (priređenim) shvaćanjem biti života/vremena, ustanovljuje se i perspektiva prema idejama »majstora mislilaca« kojima se orijentacijskim namjerama vođeno mišljenje obraćalo i odatle priredilo gotov materijal tipskom zastupanju. No, sad je već riječ samo o retrospektivi: kodovima prihvaćena mjerodavnog stajališta još jednom se tumači »historija ideja«. Tipiska zastupanja moderne i postmoderne — na temelju povjerenja u *rezultat* orijentacijskog rada mišljenja — mogu se usporediti s nekim ogledima o historiji marksizma: u njima se ta historija razumije kao nešto već znano što treba samo izložiti, prikazati.

Učvršćeni tipovi diskursâ, spoznaje što ih nose i tipska zastupanja unose stanoviti red u diskusijski tok. Tko se u tipskom zastupanju umskih potencijala moderne, a protiv ideja pobornika postmoderne kao njena nadmašivanja poziva na Habermasove spoznaje, tome je izgleda zadatak vidokrug. Ako je tako, on mora respektirati neke Habermasove uvide, spoznaje i odluke koje uopće omogućuju nastajanje već vidljivih obrisa jednog »sistema znanosti«, jedne »enciklopedije« univerzalističkih ambicija što vode poredbi s Hegelovom *Enciklopedijom filozofijskih znanosti*¹⁰: to tipsko zastupanje mora primjerice prihvatiti namjesničku ulogu filozofije, mora respektirati istaknuto mjesto Maxa Webera za mišljenje moderne, mora uvažiti rez između Habermasovih recentnih shvaćanja modernosti i modernizacije (visokokulturnih sistema) i filozofije subjektivnosti — osobito mora ustanoviti kritički odnos prema istaknutu mjestu rada u filozofiji prakse kako je ona razvijena i u krilu »zagrebačke škole«; nadalje, mora strogo dijeliti instrumentalnu i komu-

¹⁰ Usp. Martin Jay, *naved. djelo*.

nikativnu djelatnost, mora prihvatiti postavku o tome da klasna borba više nije bitan pokretač preobrazbi kapitalizma, da napokon kapitalizam nije (više) kapitalско društvo i dr. S obzirom na sistemski karakter Habermasova djela, ono se ne može zastupati prihvaćanjem jednih, a odbacivanjem drugih njegovih tvorbenih postavki. Ne može se ni u mišljenju moderne i postmoderne održati tipsko zastupanje, a da se u takvu zastupanju dade Marxu viši ili niži rang, manji ili veći značaj, nego što je, od *Priloga rekonstrukciji historijskog materijalizma* do završnog poglavlja *Teorije komunikacijske djelatnosti*, razvijanjem sustavnih nakana izvedeno u Habermasovu djelu. Ukratko: što je tipsko zastupanje u svojim aktima otčitanje biti i fenomenologije »našeg vremena« i »duhovne situacije vremena« — određeno sistemskim sklopom teorije koju slijedi. Razumije se, važi i pitanje: da li uznapredovali misaoni procesi izgradnje kritičke teorije društva — utemeljene na teoriji komunikacijske djelatnosti — obavezuju i Habermasa da na djelu mislilaca s kojima je više od dva desetljeća u produktivnu dijalogu ponovno traži i oslobađa potencijale što i protuslove nekim njegovim već zadobivenim postavkama, povrh svega na Marxovu djelu koje inače jednostrano shvaća poglavito kao historijski materijalizam?

Načelno je isto i s tipskim zastupanjem postmoderne, recimo, slijedenjem glavnih postavki J—F. Lyotarda. Iako je Lyotard protivnik metapripovijesti, argumentacijske komunikacije univerzalističkih pretenzija, totalizirajuće moći sustava i dr., on se ne može slijediti mišljenjem života u razumijevanje kojega bitno intervenira vrijeme, ne može se slijediti bez uvažavanja poststrukturalističkih teorija diskursa i dr. Ta je misao — usmjerena prema »labavoj« retorici nasuprot čvrstoj misli metapripovijesti — utekako sustavno priređena i za njeno je slijedenje potrebna obaveznost mišljenja.

Lako je vidjeti da se nastojanja posuvremenjivanja mišljenja moderne i zbilje moderna života još razračunavaju s naslijeđenim premodernim postavkama, s idejama nadpovijesnog uma i nekakva uma povijesti, s pervertiranim zasadama i obličjima racionalnosti, da su ta nastojanja okrenuta argumentiranim osporavanjima ontologijskih značajki rada, mjerodavnosti ekonomijske jezgre proizvodnje života za cjelinu života, da su predznanstvene koncepcije krize i devetnaestostoljetne prve znanstvene teorije krize jakim razlozima pokolebane, da se recentne teorije moderne — nerijetko naglašeno autorita-

tivnim pripovijedanjem — razračunavaju s jednako tako radikalnim »stilovima volje« pobornika postmoderne.

Kako u tim obostrano radikalnim voljama stoji s idejom svjesna vladanja životom?

Na razini izravna očitovanja ideologijske riječi protivnik se prokazuje primjerice i ovako: »svaka pozicija spram postmodernizma u kulturi... istodobno i nužno jest... politički stav prema prirodi današnjeg multinacionalnog kapitalizma«¹¹ Hoće se reći: ako postmodernizam pripada kulturnoj logici kasnog kapitalizma, koja je u bitnosti neko očitovanje subjektiviteta kapitala (ma koliko posredovano, ma koliko preobraženo), onda je označavanje postmodernizma tek kao stila ili kao načina okončavanja moderne zapravo ideologijska postavka koja prikriva povijesno djelatan sadržaj vladanja životom: logiku kapitala.¹² Na razini povezivanja jedne povijesno dalekosežne preobrazbe i ontičkog, briga za ideju svjesnog vladanja životom i za ugroženo jastvo i ovako dolaze do riječi: »oslobađanje od stare anomalije centriranog subjekta u suvremenom društvu može također značiti ne pučko oslobađanje od strepnje, već isto tako oslobađanje od svake druge vrste osjećaja, jer više nije prisutno sopstvo koje bi osjećalo.«¹³ Američki istraživači pišu o dva ideologijska stava u tamošnjim raspravama o postmodernoj: jedan je u skladu s neokonzervativnom politikom — koja se opire postmodernoj vraćanjem nanovo na predstavu, na stilove vladajuće klase koji historicističkim kombiniranjem postaju *pastishe*, jedna mješavina što služi prekrivanju društvene instrumentalnosti; drugi se teoretski obrazlaže iz post-strukturalističkih postavki »smrti čovjeka«, subjekta predstave i povijesti; neokonzervativizam je »novi politički oblik protumodernizma«, jedno »čišćenje modernizma od subverzivnih elemenata« i dr.; poststrukturalizam se ocjenjuje ka epistemologijsko suprotstavljanje modernizmu; poststrukturalizam je zakupljen diskurzivnim paradigmama modernog: on se očituje i kao kritika predstava, prijelaz od »djela« ka postmodernističkom »tekstu« — znak više nije »postojana jedinica« za onoga koji određuje značenje i za ono što se označava, nego je poststrukturalističkim razlaganjem znakova slobodna igra onih koji određuju značenje; dok neokonzervativizam drži da modernizam treba ukloniti

¹¹ Frederic Jameson, »Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma«, *Kulturni radnik*, br. 3, 1985, str. 36—37.

¹² *Isto*, str. 37.

¹³ *Isto*, str. 50.

jer je katastrofičan, poststrukturalizam — tvrdi se — smatra da ga treba ukloniti jer se može vratiti.¹⁴

Vjerojatno su izravna otčitanja ideologijskih nakan u struji rasprava često ishitrena, osobito kad se nit vodilja istraživanjima preuzimlje iz pojednostavljenih uvida u neke složene filozofijske i znanstvene sustave, posebice kad se zastupa jedna nedovoljno produbljena i jednostrano reflektirana odredba marksizma, pa se izravno ustanovljuje: ideologijska je funkcija teorija »potrošačko društvo«, »postindustrijsko društvo«, »medijsko društvo«, »elektroničko društvo« — dakle teorija nazočnih i u raspravama o modernoj i postmodernoj — da u vlastitu korist dokažu kako ta »nova« formacija »više ne slijedi zakone klasičnog kapitalizma, tj. primat industrijske proizvodnje i sveprisutnost klasne borbe.«¹⁵ Jamačno postoje ideologijska zastupanja u tim »teorijama«. Međutim, za razumijevanje ideologijskih preobrazbi svih tih, *de facto*, načina pitanja o mogućnostima svjesnog vladanja životom posve je nedostatna ona odredba kojom se ideologija opet izravno vezuje samo uz interes (iako je ideologija i to), te uz svjesno prikrivanje interesa legitimacijskim postavkama svoje filozofičnosti, znanstvenosti, objektivnosti, općosti i sl.

U tim i drugim teorijama, čija je sastavnica i neka-kav način pitanja o ideji svjesnog vladanja životom, dolazi do riječi i sadržaj nepronicičnosti, neprozirnosti i nepreglednosti oblikâ života — u čemu je nedvojbeno vinovništvo pervertirana uma moderne. Masivni pojmovi naslijeđeni od predmodernih teorija i pojedinih odvjetaka marksizma nisu djelotvorni u istraživanjima očito diferenciranih djelatnosti, sustava, modija i mnogovrsnih sveza u proizvodnji života. Jednom do pojma doveden uvid o životu (mnogovrsno samo-proizvođenje) i vremenu (da je ono, odriješeno od mjerodavnosti naslijeđenih postavki i oslobođeno od utopije koja obvezuje, dakle vazda neponovljivo, jednokratno, naše vrijeme) — progresijski zaoštrava problemску narav života/vremena; dakako, i teškoće orijentiranja koje je izgubilo pouzdan oslonac u tradiciji i utopijama bez metode.¹⁶

Takvoj su naravi života/vremena neprimjerena tip-ska zastupanja moderne i/ili postmoderne povrhi svega i zato što su neki metodički uvidi u kratko naznačenu

¹⁴ Vid. prilog Hal Fostera u ovom broju *MUS*-a.

¹⁵ F. Jameson, *naved. djelo*, str. 37.

¹⁶ Usp. o tome Habermas, »Kriza države blagostanja i iscrpljenost utopijskih energija«, *Politička misao* br. 4, 1985.

narav »našega života/vremena« postali vodeći pojmovi upravo u dijelu misaono najproduktivnijih rasprava o modernoj i postmodernoj. Tipično zastupanje — koje se opire o rezultate rada mišljenja — sudjeluje u stvaranju ideoloških pričina o pouzdanoj orijentiranosti u nečemu, u životu/vremenu, što danomice dovodi u pitanje pouzdanost samih orijentiranja.

Kratko naznačena narav tipičnih zastupanja budi očekivanje i stvara pričin rješenja, čak riješenosti davno uočena problema. Habermas reklo bi se s pravom primjećuje: Karl Löwith je formiranje diskursa moderne opisao s »osjećanjem pomiješane ljubavi i mržnje«¹⁷ smatrajući da mladohegelovci, predajući se nefilozofijski povijesti, upadaju u velike neprilike: »Ako nas povijest vremena, međutim, išemu može poučiti, onda je jasno da ona nije ništa čega bi se čovjek mogao držati i orijentirati. Htjeti se usred povijesti na nju orijentirati, to bi bilo isto tako kao kada bi se pri jednom brodolomu željeli držati za talase.«¹⁸ Kad se Löwithova izreka oslobodi u njoj možda pomiješane ljubavi i mržnje, njen metafortički dio bitno pogađa narav trajnih neprilika što slijede iz radikalne odluke i htijenja orijentiranja usred povijesti. Slijedenje te odluke i takva htijenja, upravo mjerom dosljednosti, mora se pridržavati za mijene života/vremena, mora »prebiti« na stalno nestabilnu tlu promjena — što dalje znači pod imperativima stalnog re-orijentiranja, re-konstituiranja orijentacijskih postavki i napokon re-konstruiranja svake mislene i na djelovanje orijentirane konstrukcije (nacerta, manifesta, programa, zamisli strategijske djelatnosti i sl.). Dakako, rečeno pripada općim mjestima. Općenitim uvidima pripada i tvrdnja o neiskorjenjivosti htijenja svjesna vladanja životom usuprot jednom predodrećenu toku života/vremena, stalnosti njegovih mijena i posvemašnje nestabilnosti, nesigurnosti — kako je i Marx pisao sredinom devetnaestoga stoljeća.

2. Zašto je Marx vraćen u povijest i kako je otpavljen u historiju? — obrisi odgovora

Uvid u narav moderna života/vremena, zatim htijenje orijentiranja u »našem životu/vremenu« i iskušavanje neiskorjenjive (mnogovrsne) ideje svjesnog vladanja ži-

¹⁷ Usp. Habermas, prilog u ovom broju MUS-a.

¹⁸ Karl Löwith, »Uvod« u *Hegelovsku ljevicu*, Logos, V. Mašleša, Sarajevo, 1980, str. 52.

votom — stalno se međusobno izazivaju, potenciraju se i dopijevaju u nekakav međusobni odnos. O načinima tih međusobnih izazivanja, potenciranja i odnošenja ovise i načini (ideologijskih) preobrazbi ideje svjesnog vladanja životom.

Proizvođenjem privida riješenosti onog problema o kojem makar i posve metaforički govori Löwithova izreka o mladohegelovcima, tipska zastupanja prekrivaju i bitne dosege orijentacijskih napora diskusijskog toka na čije se rezultate nastavlja; naime, dosege onih napora što — prije njihova konačna *dictuma* zbilji — drže otvorenim dvojbenuost života/vremena i upitan odnos spram (neiskorjenljivoj, potrebnoj) ideji svjesnog vladanja životom. U poglavlju što slijedi osvrnut ću se na tri takva dosega: jedan je Habermasov, drugi Marshalla Bermana i treći je takav doseg Fredrica Jamesona. Ova tri istaknuta sudionika rasprava o modernoj i postmodernoj, iz različitih teoretskih horizonata, različitim svojim odnosom prema modernoj i prema postmodernoj, vođeni pitanjem o iskonu i početku moderne i njenih preobrazbi, nadolaze na točku nejednako produktivna razgovora s Marxom. Habermas, Berman i Jameson *nadolaze* na isti Marxov tekst, na stranice prvog dijela *Manifesta komunističke partije*, a na tim stranicama do izreke: »Buržoazija ne može postojati ako neprestalno ne revolucionira oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, dakle cjelokupne društvene odnose. Svim ranijim industrijskim klasama zadržavanje starog načina proizvodnje bio je naprotiv prvi uvjet postojanja. Buržoaska epoha se razlikuje od svih ranijih stalnim revolucioniranjem proizvodnje, neprekidnim potresanjem svih društvenih slojeva, vječnom nesigurnošću i stalnim kretanjem. Ona rastvara sve čvrste zadržale odnose s njihovim starinskim predodžbama i shvaćanjima što ih prate; sve novostvoreno zastarijeva prije nego što očvrstne. Sve čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se i ljudi su na koncu prisiljeni trjezvenim očima pogledali na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose.«¹⁹

Pisci o kojima je riječ ne polaze od Marxa. Marxu ih vodi pitanje o iskonu moderne i njenih preobrazbi. Njihovo ih pitanje nipošto ne vodi samo Marxu, vodi ih jednako tako, a neke i više, dijelu mislilaca spomenutih na prethodnim stranicama. Štoviše, njihov je nadolazak na izdvojeno metodičko mjesto iz *Manifesta* vođen i razli-

¹⁹ U daljem tekstu navode iz *Manifesta komunističke partije* nisam posebno označavao bilješkom, u tom kratkom tekstu čitatelj će sva mjesta lako naći.

čitim očekivanjima: lijevi i desni hegelovci, te Nietzsche, vinovnici su otvaranja perspektiva i orijentacija nazočnih i u današnjim preobrazbama moderne (Habermas). Marxov i Engelsov *Manifest komunističke partije* je arhetip manifesta modernog doba i manifesta avangarde — njegove nosive ideje, unatoč svim promjenama, misli su vodilje razumijevanja glavnih tendencija moderne/postmoderne i osvještana držanja spram njih (Berman). *Manifest komunističke partije*, navlastito ono izdvojeno metodičko mjesto, zahtijeva od nas i pristanak i odbijanje dok nastojimo misliti postmodernu kao način povijesnog očitovanja logike poznog kapitalizma i, u njenu zahvatu, različitih formi života/vremena (Jameson). Izdvojeni Marxov tekst oni čitaju u kodovima vlastite izložene teoretske pozicije (Habermas), naglašeno se predaju njegovim, na granici literarna izričaja, pohvalama i kritikama buržoazije (Berman) ili slijede samo neke njegove poticaje vidljive iz nekog shvaćanja marksizma (Jameson).²⁰ Ti i drugi takvi popušaji (dakle, u području problema, a ne komotna pridjevanja neobrazloženih značenja tekstu) — kao madolasci na jedno djelo — još se kreću u domeni dvojbi. One se tiču razumijevanja, poticanja, obuzdavanja i prevladavanja kretanja u čijoj se matici formira život/vrijeme, te su i akti vraćanja Marxa u povijest. Vraćanje nije voedno idejom »razvoja marksizma«, nego na određen način osvještavanja potreba suvremenog orijentiranja diskusijski profiliranog u tijeku oporbi o modernoj i postmodernoj. Vraćanje Marxa u povijest izvodi se različitim pristupima njegovu djelu (ovdje: stranicama *Manifesta*). U krajnjim izvodima tokova istraživanja-orijentiranja nerijetko su sadržaji te vraćenosti jedva vidljivi. Može se i pretpostaviti da su ponegdje prekriveni teoretskim tvorbama što prigušuju neke subverzivne poticaje kakvi dolaze od Marxa dovodeći u pitanje njihovu stabilnost.

Razumije se, tvrdnje o vraćanju Marxa u povijest, pretpostavljaju i da je Marx (bio) otpravljen u historiju.

Ako se zanemare iznimke, Marx je metodički gledano otpravljen u historiju tokom višegodišnjih rasprava o krizi marksizma. Te su rasprave potaknute bar trima oštro očitovanim krizama: krizom i »demitiranjima« države blagostanja; krizom evropske lijevice — geslo lijevice »tako više ne može« preuzela je neokonzervativna misao

²⁰ Riječ je (1) o Habermasovu (2) Bermanovu tekstu objavljenima u ovom broju *MUS*-a i (3) Jamesonovu tekstu *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*.

i uznapredovala praksa obnove nedemokratskih imperativa reprodukcije kapitala; krizom »izgradnje socijalizma« — u širokim razmjerama od ekonomijskog područja, preko politike do ugrožene legitimacije naslijeđenih i učvršćenih ideologijskih sustava, te ideologijskih aparata države i partije. Kao tema i problem mišljenja kriza marksizma je mahom izravno povezivana s fenomenologijom tih i nekih drugih kriza. Od primjerice često navođena Althusserova govora u Veneciji (1977) do skupova o stotoj obljetnici Marxove smrti (1983) — rasprave o krizi marksizma su prošle put od optimističko/pesimističke Althusserove izreke do svoga vrhunca. Od radikalna poricanja suvremenosti marksizma (u bilo kojem njegovom liku), pozivanja na Korschove *Teze* iz 1950. godine o epilogu krize marksizma, do osobnim iskustvom prožete kritike i obrane marksizma u tzv. disidentskoj literaturi, do odmjeravanja suvremenosti Marxove misli na empirijskim fenomenima tokova kriza; i dalje, do posve neumjerenih pohvala marksizmu i Marxu, do legitimacijskim potrebama vođena uznošenja ideologijskih po samorazumijevanju marksističkih sustava — diskusijski je tok opisao svoj luk. Pod pritiskom fenomenologije kriza i pod često izravnim uplivom politički osjenčenih potreba i interesa, rasprave su (osim iznimno) ostavile neproblematiziranim ono što je izvan jednom već ustanovljena njihova suženog vidokruga. To je upravo onaj iskon moderne, njeno formiranje i njene preobrazbe inače nedostupne mišljenju koje već provedena međusobna diferenciranja tipova i načina djelatnosti, novih simbolizacija života, potreba i interesa, promjene diskursa od »svijeta života« do filozofijskih i znanstvenih njegovih likova, nove simbolizacije u domeni proizvodnje ideologije, ideologije i prakse ideologije i dr. i dalje nastoji zahvatiti i razumjeti pomoću masivnih naslijeđenih teoretskih i *quasi* teoretskih tvorbi i nerijetkom predanošću izravnom političkom promicanju i poricanju Marxa, te njegovu bezostatnom uvlačenju u tekuće kratke trendove. Sve su to značajke puta otpravljanja Marxa u historiju. Njegova otpravljanja u historiju neovisno o tome je li riječ o nakanama mnogovrsnih poricanja ili — u rečenom diskusijskom vidokrugu — načelno misaono i povijesno nepromišljenih i naravi njegova djela neprimjerenih pretpostavki uspostave Marxa kao suvremena mislioca.

U svezi s oba osebujna toka rasprava (moderna/post-moderna, kriza marksizma) Marxova izdvojena riječ iz *Manifesta* načelno se javlja kao predložak na kojeg neke

značajne rasprave nadolaze, od kojega počinju i kao mjesto koje se obilazi ovisno o horizontu i vidokrugu pojedinih misaonih nastojanja oko moderne/postmoderne i krize marksizma.

Međutim, neka to privremeno bude puka tvrdnja, za razumijevanje tokova rasprava koje Marxa vraćaju u povijest i otpravljaju ga u historiju, bitno je izreku misliti i kao Marxov *problem*.

Ako se doista jakim razlozima može tvrditi da izreka bitno govori o iskonu i danas djelujućim karakteristikama moderna života/vremena, kako Marx reagira na vlastitu riječ?

Ustvrditi, naime, da se sve očvrslo (štoviše: prije nego što očvrsne) pretvara u dim — pravi je izazov baš Marxovoj misli svjesne preinake svijeta. Općenito je izazov ideji svjesnog vladanja životom neovisno o tome tko je ili što je njen adresat: društvo, rad, produkcijske snage, spekulativni pojam »proletarijat«, empirijski pojam »radnička klasa«, kapital, procesi obrazovanja roda, um i dr. Izreka o bezuvjetnom zastarijevanju, rastvaranju svega očvrslog i njegovu »pretvaranju u dim« — te ako doista bitno govori o »našem vremenu« — ne vodi pomisli na nepromjenjivu ideju i nepromjenjiva adresata. Ta riječ naprotiv obvezuje mišljenje na stalnost re-problematizacija i života/vremena i ideje i adresata.

3. Tri različita orijentacijska čitanja Marxove izreke: *J. Habermas, M. Berman, F. Jameson*

Kako neki među istaknutim sudionicima rasprava o modernoj i postmodernoj čitaju izdvojeno mjesto *Manifesta* i da li — u kontekstu svojih orijentacijskih nastojanja — već kazuju nešto poticajno o Marxovoj samoobvezanosti, o teškoćama koje je izrekom sebi priredio misleći mogućnosti svjesna vladanja životom?

a) *Habermas* na izdvojeni tekst iz *Manifesta* nadolazi u tijeku vlastitih orijentacijskih nastojanja čija je zadaća metodičko ustanovljenje početka filozofijskog diskursa moderne, situacije i programa na lijevom i desnom hegelovskom krilu što dalje vodi također metodičkim kritičkim napomenama o neprevladanim perspektivama koje se otvaraju radikalnim programom lijevohegelovaca, desnohegelovskom obranom »objektivnog duha« i Nietzscheovim prijelazom na diskurs postmoderne. *Habermas* drži da su mladohegelovci ustanovili neprevladan »dnevni red«, inscenacija iz 19. stoljeća je apsolutna, a pokušaji

njena nadmašivanja (prepoznatljivi i u mnogoznačnom prefiksu »post-«) — poglavito se misli na »postmodernizam« — ne mogu se izdvojiti kao »predmet neutralna promatranja van diskursa moderne«. Ukratko, Habermas misli da smo suvremenici nositelja onih apsolutnih inscenacija iz 19. stoljeća — moderna je dakle i nedovršen projekt.

U tom kontekstu Habermas čita Marxovu izreku o pretvaranju svega u dim. Tri su implikacije Marxove izreke: 1. »gdje mobiliziranje i revolucioniranje životnih uvjeta podliježe najvećem ubrzanju, najdalje je otišla modernizacija«. 2. »kao moderno, društvo razvija dinamiku u kojoj se sve čvrsto *ionako* (ist. I. P.) tj. bez samosvjesna mijesanja djelatnih subjekata pretvara u paru«, pa se mijenja karakter prirodnog i »pozitivnog«: to što je pozitivno »više se ne javlja u vidu ukočenog i istrajnog« — »potreban mu je teoretski napor da bi se u stalnosti promjena otkrilo pozitivitet prinude na ponavljanje. Nesvjesno provedeno revolucioniranje životnih uvjeta privid je što skriva tendenciju uistinu revolucionarnog pokreta... socijalni pokret može osloboditi ljude prokletstva jedne izvana oktroirane pokretljivosti... On postulira socijalni pokret mnogo prije nego što će dobiti povijesno obuhvatljiv oblik u evropskom radničkom pokretu.« 3. stalno prelaženje ustanovljenih granica produkcijskih snaga, »brzo poboljšanje oruđa za proizvodnju, beskrajno olakšanje komunikacije« — posljednja je implikacija Marxove izreke. Napokon, Marxova se perspektiva sažimlje u inače njegovu višekratno, na različite načine i u raznim točkama misaonog razvoja ponavljanom stavu: tek kad zbiljski čovjek, ujedinjeni (združeni) individuumi sjedine svoje »forces propres«... No, ta perspektiva od tada, piše Habermas, određuje tumačenje moderne sa stajališta filozofije prakse.

Kratki izvodi iz Habermasova čitanja Marxove izreke upućuju na nekoliko prijeloma u toku Habermasova tumačenja i u Marxa.

Prvo, prva i treća implikacija izreke ispraznjava Marxov tekst, inače zasićen povijesnom mišlju, od takvih — za njegovo razumijevanje modernog društva i modernizacije — diskriminativnih naziva i pojmova kao što su »buržoazija«, »odnosi proizvodnje«, »način proizvodnje«, »buržoaska epoha« i dr. Ostaju epohalno i klasno anonimno djelujuća mobiliziranja i revolucioniranja životnih uvjeta — napredovanje modernizacije, razobrućenja produkcijskih snaga, brzo poboljšavanje oruđa za proizvodnju i beskrajno olakšanje komunikacije.

Drugo, u prvom dijelu druge implikacije Habermasovi stavovi su primjereni tvrdnjama iz implikacija 1 i 3: biti modernog društva (društvo »kao moderno«) pripada upravo to da »razvija dinamiku u kojoj se sve očvrstlo ionako, tj. bez miješanja djelatnosti subjekata pretvara u paru«. Riječ »ionako« je interpretativni Habermasov umetak u Marxov tekst, kao što je i objašnjenje toga umetka dodatak tekstu: »tj. bez samosvjesnog miješanja djelatnih subjekata«. Umetak i njegovo objašnjenje služe različitim svrhama: (a) da se pojam »moderno društvo« — poglavito gledom na procese moderniziranja — oslobodi od svega »akcidentalnog«, od svjesne uvučenosti subjekata (djelatnih subjekata) u njegovo reproduciranje, od historijsko materijalističkih sistematika slijeda i osebnosti različitih epoha ekonomijske formacije društva, od masivnih pojmova o klasno bipolarnoj njegovoj podjeli; ta metodička oslobađanja (za neke činioce privremena, za neke trajna) naposljetku omogućuju mišljenju da predstavi sebi jedan predmet: »moderno društvo« u kome se *ionako* sve očvrstlo pretvara u dim; (b) Habermasova interpretacija pobuđuje pomisao da i Marx na isti način predmeće »moderno društvo«, moderno društvo *kao takvo*; (c) tako skovano »moderno društvo«, predmet mišljenja, prikazuje se egzistenciji i svijesti uvučenima u anonimno djelujuću izvanjski njima nametnutu objektivnost kojoj se nastoje otrgnuti iskušavajući otpornost toga predmeta, »modernog društva«. Primjereno tome u drugom dijelu stavova druge implikacije dosljedno se tvrdi: to što je pozitivno »više se *ne javlja*« (ne očituje, ne pokazuje, ne prikazuje) u vidu »ukočenog i istrajnog«. Sada i ono »pozitivno« — nesvjesno gibajuće, stalno promjenjivo, rastvorljivo i rastvarajuće, do pretvaranja »u dim«, i orijentacijski interes egzistencije i svijesti, imaju ozbiljiti jednu stalno neodloživu potrebu: »teoretski napor da bi se u stalnosti promjena otkrilo pozitivitet prinude na ponavljanje«. Tu, ukratko rečeno, metodičkom razdvajanju procesa moderniziranja i subjekata slijedi njihov sraz u kome se posredstvom teoretskog napora udovoljava potrebi i pozitivnoga i subjekta: pozitivno — na primjer, neke forme života — teorijom se prosvjetljuje iz perspektive spoznatih (u modernom društvu) uvjeta prinude na ponavljanja; egzistencija i svijest se orijentiraju u cjelini gibanja s obzirom na modernom društvu imanentne uvjete reproduciranja stalnosti u mijenama. Na kraju, treća grupa stavova druge implikacije: subjekt oslobađanja ljudi od oktroirane, ljudima vanjske pokretljivosti svih životnih uvjeta — socijalni pokret.

Bitna prelamanja u Habermasovoj izvedbi implikacija Marxove izreke izvedena su na crti napetosti između Habermasovih orijentacijskih nastojanja (da se izdvoji »čist« predmet — modernizacija navlastito, predmet raspoloživ teoretskom naporu koji zadovoljava potrebu »pozitiviteta« i svijesti subjekta) i nastojanja da se u tome slijede i neki Marxovi poticaji. Prijelom je očito u tome što se — kako ću u sljedećem odlomku ovoga rada pokazati — istovremeno Marxu nešto pridaje što nije njegovo stajalište i što mu se nešto oduzima — bez čega je jedino i moguće (i dalje pozivom na Marxa) izvesti gore spominjanu odredbu modernog društva kao takvog.

Drugi značajniji prijelom ne nastaje u zahvatu Habermasovih orijentacijskih nastojanja. On izvire iz ranijih Habermasovih raspravljanja s Marxom, posebno u *Prilogu rekonstrukciji historijskog materijalizma*. Riječ je o filozofiji prakse. Habermas tvrdi da je Marx ustanovio perspektivu (a to je *de facto* ideja svjesnog vladanja životom) koja od tada određuje tumačenje moderne sa stajališta filozofije prakse.

Principi moderne su za filozofiju prakse, tvrdi Habermas, samosvijest i rad. Time i filozofija prakse — kroz rad — čuva vezu moderne i racionalnosti, iz sveze samosvijesti i rada može se izvesti »tehničko-znanstvene produkcijske snage«. Odatle slijede i očekivanja da emancipatorska praksa mora »proizaći iz samoga rada«. Filozofija prakse nikada nije na zadovoljavajući način obrazložila normativne osnove kritike kakvu zastupa i na kojoj istrajava, a riječ je i o nejasnoćama u pogledu normativnih osnova kritike. Potom se načelna primjedba o nedovoljnoj obrazloženosti i nejasnoći, kratko raščlanjuje u tri točke: a) Marx ne razmatra kako se racionalnost ciljne djelatnosti odnosi prema intuitivno korištenoj racionalnosti samodjelatnosti. b) Apstraktno suprotstavljanje mrtvog i živog rada — privid je koji će ukidanjem odnosa proizvodnje biti pretvoren u ništavilo. c) Bitan je problem: što filozofija prakse može suprotstaviti »instrumentalnom umu ciljne racionalnosti proširenoj do društvenog totaliteta, ako samu sebe mora materijalistički shvatiti kao sastavni dio i rezultat ovog postvarenog sklopa — ako prinuda na objektiviranje zadire u srž samog kritičkog uma?«

Primjedbe filozofiji prakse ovdje se ne tiču samo Marxova djela, niti su to primjedbe koje bi se moglo ograničiti na slijeđenje njegovih postavki pozivom na njegovo djelo. Riječ je zapravo o široku pojmu filozofije

prakse pod koji se, kako drži Habermas, mogu svrstati verzije tzv. zapadnog marksizma vezane za Gramscija i Lukácsa (kritička teorija, budimpeštanska škola, egzistencijalizam, Sartre, Merleau-Ponty, Castoriadis, fenomenologija E. Pacija i jugoslovenski praksis filozofi), te radikalno demokratske varijante američkog pragmatizma (G. H. Mead, Dewey) i analitička filozofija (Ch. Taylor).

Habermasova izvedba triju implikacija Marxove izreke — unatoč kratko naznačenim njenim napetostima, dvojnostima toka misli — stvara predodžbu o Marxu kao pouzdanu misliocu biti modernizacije u okvirima moderne. Međutim, kritika filozofije prakse i njena tumačenja moderne vodi zaključku da su i Marx i praksis filozofija zapravo ostali bez pouzdana uporišta za ono do čega im je najviše stalo: njihova je kritika uvučena u procese koje želi kritizirati; ona je proizvedena istim onim procesima dominacije instrumentalnog uma (što prostire do totaliteta) koje nastoji kritikom dovesti u pitanje u nakani oslobađanja povijesno stvorenih i jednostranom modernizacijom građanskog društva blokiranih i pervertiranih potencijala uma. Dakako, kritika filozofije prakse (kakvu Habermas pripisuje i Marxu) stavlja u pitanje Marxovu ideju svjesnog vladanja životom, njenu snagu da iskusi otpornost moderne i da se misaono djelatno iskaže kao pozicija kritike jednostranosti procesa modernizacije. Od izvedbe rečenih implikacija do metodičkih primjedbi tumačenja moderne u zahvatu Marxove navedene postavke, konstituiraju se tok promišljanja koji upozorava na postojanje prijeloma u Marxovoj misli. Ako je Marx u širem kontekstu izreke o pretvaranju svega »u dim«³ prepoznatno predočio taj proces stalnog mijenjanja životnih uvjeta ljudi, njegov je odgovor na takav vlastiti uvid neprimjeren (ili: nedovoljno primjeren) naravi stvari koju sebi tako izazovno predočava. Ovdje me ne zanima ni Habermasova pozicija niti moguće teškoće njegove teoretske pozicije u koju već tijekom orijentiranja dijelom *upisuje* (uvlači) Marxa i prebačajem u drukčiji teoretski sustav poremećuje značenja nekih Marxovih stavova, a neke (na koje sam kratko upozorio) ostavlja van vidokruga već priređena interesa vlastite teorije. Za mišljenje otpornosti moderne i ideologijskih preobrazbi Marxove ideje svjesnog vladanja životom, a potom i (po samorazumijevanju) marksističke (ili: marksističkih) ideja svjesnog vladanja životom, Habermasove primjedbe ostaju poticajne i traže da se u kontekstu izvoda iz *Manifesta* i Marxova razumijevanja vlastite riječi — još jednom dotaknu.

b) *Berman* se predaje Marxovu tekstu. On cijelo prvo poglavlje *Manifesta* osvjetljuje iz perspektive krajnjih konzekvenci izreke: sve očvrslu pretvara se u dim. Odatle, pak, problematizira — na fenomenima života i ponašanje klasa — temeljnu kontradikciju: ako izreka o pretvaranju svega u dim — primjerena biti moderna vremena — ište stalno revolucioniranje i dakako mijenjanje svega, rastvaranje svega očvrslu, ona pogada i buržoaziju. Ako je nadalje uvjet postojanja buržoazije stalno revolucioniranje cjeline odnosa proizvodnje života — što su revolucionarne proletherske avangarde i sam proletarijat buržoazije kao buržoazije? Gdje je ta granica koju buržoazija kao buržoazija ne može prijeći? Iz živog nadarenog pripovijedanja u središtu kojega je Marxova izreka, pomalja se i druga — za temu ovog ogleđa bitna — kontradikcija: kako izreka pogada ideje, programe i praksu revolucionarne proletherske avangarde i sam proletarijat, koji je inače proizvod modernog doba; da li ideja svjesnog vladanja životom, i Marxova ideja svjesnog vladanja životom, respektira domašaj izreke o pretvaranju svega u dim — pitanje je koje, makar i neizričito, postaje nazočno na stranicama Bermanova ogleđa idejama neusporedivo bogatijeg od suhih metodičkih razmatranja neprilagodljivih otkrivanju i slijeđenju mnogoznačnih i mnogovrsnih slojeva govora potaknuta Marxovom izrekom. Unatoč nekim dijelom razložnim kritikama, Bermanov ogleđ — baš tim nadarenim prepuštanjem tekstu i dopuštanjem da do riječi dođu i neka prikrivena protuslovlja Marxove izreke — pobuđuje čini se neotklonjivo pitanje: da li i Marx na neki način blokira (prikriva i prekriva) idejom svjesna vladanja životom subverzivne momente vlastite riječi? Ili vlastitom riječju potiskuje ideju svjesna vladanja životom?

c) *Fredric Jameson* ne piše izravno o izdvojenom tekstu iz *Manifesta*. On argumentira postavku o postmodernizmu kao kulturnoj logici poznog kapitalizma nasuprot tezama koje postmodernizam ograničuju tek na stil. Naspram takvim zahvatima u postmodernizam i naspram shvaćanjima koja prijelom moderna/postmoderna povezuju s idejama gašenja stogodišnjeg pokreta moderne ili s njegovim ideologijskim i estetičkim poricanjima, Jamesova je postavka: »Držim da se autentične razlike mogu mjeriti i prosuditi samo u svjetlu neke koncepcije dominantne kulturne logike ili hegemonijske norme«. To što se naziva postmodernizmom jest zapravo složena mutacija, temeljna mutacija, koju nosi i u kojoj se pervertirano očituje logika poznog kapitalizma; dakle, jedna neprevladana bit iz koje se reproduciraju i različita oblička života,

modernizam također. Ako je doista tako, ako je riječ o logici u čijoj je jezgri osebujno kasnokapitalističko reproduciranje kapitala, Jamesonove tvrdnje o obesnaženosti spoznajnoteoretskih postavki što se temelje na razlici biti i pojave, unutarnjeg i vanjskog, neprikazanog i prikazanog — ne mogu poslužiti ni za argumentiranje postavke o postmodernizmu kao logici poznog kapitalizma. Jer, naprosto je tako da se fenomeni moraju misliti na razlici biti i pojave; da se ta teza mora argumentirati nekim načinom spomenutih spoznajnoteoretskih modela. U protivnom, ona se ne može ni izgovoriti u okviru teza koje misle postmodernizam van razlike biti i pojave, dakle, postmodernizam kao logiku nečega, a ne tek kao stil. Mislim da se smjerom ove primjedbe mora čitati i Marxova izreka o pretvaranju u dim — jer i ona pretpostavlja neku logiku procesa koja se očituje pred »našim očima« kao stalna promjena.

4. Manifest kao priča i igrokaz

1. Što je Manifest komunističke partije? Način čitanja Manifesta — u zahvatu pitanja o ideologijskom potencijalu u njemu sadržane ideje svjesnog vladanja životom — ovisi o tom što se podrazumijeva pod naravljju toga teksta, što će se prihvatiti kao perspektiva otčitavanja njgovih tvrdnji.

a) Na pitanje o tome što je Manifest njegovi pisci zajednički odgovaraju (četvrt stoljeća nakon prvog izdanja) u Predgovoru njemačkom izdanju 1872. godine. Njima je, tvrde Marx i Engels, Savez komunista 1847. godine naložio da za javnost sastave »teoretski i praktični program partije«. Unatoč svim promjenama, ističu pisci, »opća načela« Manifesta »ostaju i danas uglavnom u cijelosti točna«. Ponešto bi trebalo »popraviti«. Na temelju iskustva o nizu promijenjenih okolnosti, 1872. godine više se ne pridaje »neki osobiti značaj revolucionarnim mjerama« predloženim pri kraju II odjeljka; također bi trebalo ažurirati i osuvremeniti dio o socijalističkoj literaturi, a u pojednostima su zastarjele »napomene o stavu komunista prema raznim opozicionim strankama«. Nekoliko Engelsovih predgovora (od 1883—1893) dijelom su njegova vlastita selektivna tumačenja nosećih postavki Manifesta, djelomice se mogu shvatiti i kao Engelsovi dodaci smislovima i značenjima teksta čitana pod nešto promijenjenom perspektivom u odnosu na onu s Marxom iskazanu 1872.

Neka privremeno bude tek spomenuto: shvativši i (slijedilo bi) pišući *Manifest* kao teoretski i praktični program partije, pisci nakon četvrt stoljeća vide kako dijelovi praktičnog programa zastarijevaju. Te dijelove oni ne brane. Prepuštaju ih historiji, ali zato podvlače ispravnost temeljnih uvida i općih načela — dakle, *teoretskog programa*.

Manifest je teoretski i praktični program.

Ova dvojnost izazivlje i dvojbe: ako je praktični program u njegovim zastarjelim dijelovima doista izveden iz temeljnih uvida i načela u koja se inače ne sumnja, onda su i u tzv. općim načelima možda neke teškoće što dosljednom izvedbom dolaze do riječi u dijelovima programa. Također je upitno: da li između načela i rečenih dijelova programa nešto intervenira te intervencijom kida svezu »načela-praktični program« — pa je *Manifest* možda djelo u kome postoji rez između teoretskog programa i praktičnog programa; rez što sudjeluje u proizvođenju pričinâ i o načelima i o dijelovima praktičnog programa partije, ideologijskih privida također. Može se provjeravati i postavka: dijelovi praktičnog programa (oni čijeg su zastarijevanja svjesni već Marx i Engels i možda neki drugi dijelovi) nisu izvedeni iz općih načela *Manifesta* (iz teoretskog dijela programa partije), nisu naprosto o načelima neovisno izveden dodatak?

b) Jesu li Marx i Engels preusko shvatili vlastito djelo pozivajući se na ono što im je naloženo: da sastave teoretski i politički program partije? Jesu li tako i sami pridonijeli potonjim čitanjima neprimjerenim naravi i arhitektonici njihova djela? Löwithova je ocjena da je *Manifest* jedna *svjetsko-povijesna konstrukcija*.²¹ Ako je doista riječ o takvoj konstrukciji, onda se *Manifest* i prema pojmu »konstrukcija« mora sustavno čitati s obzirom na utemeljenost, sveze i raščlambe svih nosećih dijelova: ako neki noseći dio nije utemeljen niti je suodređen postojanjem drugih nosećih dijelova konstrukcije, njenih »elemenata«, on je dodatak cjelini.

Ima li takvih dodataka u *Manifestu*?

Radikalnije čitajući iz pojma konstrukcije: ako su pojedini dijelovi neutemeljeni, a o njima ovisi i opstanak nekih drugih dijelova što čine »element« konstrukcije — cijela je konstrukcija u pitanju. Ako se *Manifest* čita ne samo prema pojmu konstrukcije, nego prije svega kao jedna *svjetsko-povijesna konstrukcija*, onda se čitanjem imaju odmjeriti svjetskost i povijesnost toga što čini *Manifest-konstrukciju*. Zastarijevanja i trajnost nečega u

²¹ K. Löwith, *naved. djelo*.

mijenama sad podliježu biti (povijesnosti) povijesti, a njihova svjetkost (univerzalnost) jest zapravo proizvođenje svijeta (»našeg vremena«, »života/vremena«) stalno oscilirajućim odnosom mislećih/djelatnih subjekata koji se orijentiraju u povijesti i oslobađaju u njoj ono povijesno ili složaj činilaca što konstituiraju njenu promjenjivu bit.

c) Jesu li pisci *Manifesta* i Löwith, neprimjereno shvatili narav *Manifesta* — pitanje je što ga otvara jedno među modernističkim/postmodernističkim čitanjima *Manifesta*. Prema M. Bermanu, modernistička je vizija »pretvaranja u dim« nazočna svugdje u Marxovim djelima. Ona poput subverzivne podzemne ili dubinske struje djeluje nasuprot potonjim »čvršćim« marksističkim vizijama. Postavka o »pretvaranju svega u dim« — tako upadljiva u *Manifestu* — otvara pogled na to djelo »kao prototip« stoljeća modernističkih manifesta i programa. U toj perspektivi Marx je sugovornik pronositelja duha i zbilje moderne, više nego sugovornik nositeljima niza »čvršćih« po samorazumijevanju marksističkih pozicija i orijentacija, makar se one izdašno (često tek legitimacijski) pozivaju na *Manifest*. Berman otvara perspektivu čitanja koja stranice *Manifesta* osvetljava po crti apsolutne pokretljivosti, promjenjivosti i pretvaranja svega »u dim«.

Naravno, u odnosu spram postavki prethodna dva čitanja, pitanje je: da li se iz perspektive apsolutne pokretljivosti — kakva se naglašeno pripisuje *Manifestu* — mogu osvijestiti značajke *Manifesta* kao »svjetsko povijesne konstrukcije« i kao teoretskog i političkog programa partije.

Ta perspektiva vodi nizu teško rješivih problema u zahvatu postavki kojima je sama upravljena prema *Manifestu*: ako je *Manifest* (recimo: ne samo) teoretski i praktični program partije, on se ne može — kao takav — raščlaniti zaobilazeći pitanja i odgovore na pitanja o (slobodnom ili kakvom drugom) procesu formiranja volje i zadobivanja moći partije koja sebe smatra idejnim i teoretskim prednjačiteljem. Jer, prednjačenje nije ni promatralačka opuštenost pred biti vremena možda svodivog pod označnicu »pretvaranje u dim«, niti je prepuštenost toj struji kretanja koju, čitajući Marxa, Habermas za trenutak pokriva riječju »ionako«. To bi bilo *quasi* prednjačenje jer bi idejna i teoretska preticanja doista ionako govorila o nečemu što se mora dogoditi bez aktivna sudjela djelatnih individuuma (grupa). Pod tim pretpostavkama posve je dvojbena mogućnost postojanja avangarde, ako se pod avangardnošću ne misli stajalište posvemaš-

njeg usaglašavanja s postojećim.²² Jedna heraklitovska riječ o pretvaranju »u dim« može se tako poopćiti da faktički vodi i postavci o postojećem svijetu kao najboljem — a eventualna bi zadaća avangarde bila samo ta da sudjeluje u prevladavanju prepreka na putu pretvaranja svega »u dim«. Oslobođena apsolutiziranja »ionako-procesa« pretvaranja svega »u dim«, Bermanova vizija ili perspektiva čitanja već s početka osvještuje neke vlastite teškoće i Marxove teškoće: ona problematizira »dramu u drami«, sukob — prema Bermanu — Marxove »čvrste« vizije modernog života i spram svega subverzivne vizije »pretvaranja u dim«. Neki modusi te ili možda nešto drukčije »drame u drami« morali bi biti nazočni u *Manifestu* baš kad je riječ o međusobnu odnosu nosivih vizija »pretvaranje u dim«, »ideja svjesnog vladanja životom«, »proletarijat«, »partija« (Savez komunista).

d) Tekst *Manifesta* već prvim rečenicama kratka predgovora upućuje i na još jedno moguće čitanje. Tu piše da je *Manifest* i odgovor na jednu postojeću priču — na priču o »bauku komunizma«. Nju pripovijedaju sjedinjene »sile stare (ist. I. P.) Evrope«; tu je djelo shvaćeno kao manifest *suprotstavljanja* rečenoj priči; također je *Manifest* shvaćen kao *pozitivno* izlaganje shvaćanja, ciljeva i težnji komunista. Dakle: postoji priča *stare* Evrope, nakana njenu *suprotstavljanju* i potreba *pozitivnog* izlaganja stajališta komunista. Tih nekoliko škrtih tvrdnji mislim da vode razumijevanju dosta očitih namjera; povrhu svega priči *stare* Evrope (ili priči branitelja stare Evrope) treba suprotstaviti priču *nove* Evrope. Nju pripovijedaju komunisti. Pripovijedanje komunista ne želi biti proizvoljno: metodičko je stajalište *Manifesta* da komunisti ne slijede ideje nekih popravljča svijeta, da ništa ne izmišljaju, niti su vođeni kakvim svojim posebnim interesima. Slijedilo bi da oni naprosto puštaju »stvar« da progovori iz njene biti, da kroz njihovo pripovijedanje povijesni oblik života progovara, te da se oni stavljaju na stranu one općenitosti koja se njihovim prednjačenjem i dakako djelovanjem proletarijata oslobađa i dalje razvija. *Manifest* bi »u dimenziji« suprotstavljanja priči sjedinjenih branitelja stare Evrope trebao pokazati kako su već prevladani ili će kretanjem same stvari nužno biti prevladani *temelji* stare Evrope, dakle temelji jedne priče i uvjeti egzistencije sjedinjenih branitelja nečega što *povijesno* već ne postoji ili što nužno prelazi u historiju; u

²² Vid. sažet i pregledan prikaz Gordane Slabinac, »Termin i pojam avangarda«, *Dometi*, Rijeka, br. 9, 1985.

funkciji pozitivnog izlaganja stajališta komunista *Manifest* bi trebao pokazati ne samo da oni slijede procese utemeljivanja nove Evrope, nego da ih i pretiču uviđajući nužnost raspleta i kretanja s onu stranu i stare i nove Evrope: propast buržoazije — koja najdjelotvornije sudjeluje u rušenju stare Evrope i proizvođenju nove — i pobjeda proletarijata (koji je proizvod nove Evrope i povijesni subjekt razrješenja njenih protuslovlja) »podjednako su neizbježne«. Ta priča o staroj, novoj i prevladavanju nove Evrope — ima svoga naratora, svoje negativne, tragične i pozitivne junake; štoviše, ta priča u pojedinim dijelovima postaje igrokaz: njeni se junaci međusobno optužuju, izlažu i brane svoja gledišta na poprištu zbivanja-priče koja uopće omogućuje da se na toj pozornici pojave i da izraze svoju narav, svoje potrebe i strasti junaka »stare«, »nove« i neke druge Evrope (svijeta); pozornica je to na kojoj se čuju sve slabiji glasovi predmoderne, snažno pokrenut govor moderne i govor prevladavanja njenih već očitovanih jednostranosti.

Pokušat ću dalje — čitajući *Manifest* — ukratko ocrtatati tu ideju *Manifesta*-priče i *Manifesta*-igrokaza: pokušat ću u elementu pretpostavljene priče i pretpostavljena igrokaza osvijetliti smisao i značenje onih problema i pitanja što se nadaju iz Habermasova, Bermanova i Jamesonova čitanja *Manifesta* (točnije izdvojena teksta), također ću pokušati u razvijanju ideje priče osvijestiti i neke — u takvu elementu — produktivne značajke čitanja *Manifesta* vođena Marxovim i Engellovim shvaćanjem vlastita djela i shvaćanjima kakvo su Löwithovo i Bermanovo.

2. *Manifest* kao priča: između autoritativnog pripovijedanja, višeznačne funkcije »Mi-stavova« i volje za moć
Prvo poglavlje — »Buržuji i proletari« — počinje autoritativnim pripovijedanjem neimenovanog subjekta-naratora priče o nečemu što bi imalo biti posve nedvojbeno:²³ historija svakog dosadašnjeg društva jest historija klasnih borbi! Potom se nizom primjera, ilustracija, aksiomatski početni stav — da tako kažem — kratko oprimjeruje: prvo, na modelu »ugnjetač-ugnjetenik«; drugo, »podjele društva na staleže«; treće, osebnosti »epohe buržoazije« — dvije klase koje stoje izravno jedna prema drugoj: buržoazija i proletarijat; četvrto, promjene u načinu proizvodnje i značaj »krupne industrije« — razvoj svjetskog

²³ U *Manifestu* su na djelu doista neke, nipošto rubne značajke onog autoritativnog kazivanja — poglavito u ranoj naraciji (neki biblijski tekstovi), o kojima izvrsno piše Wayne Booth. Usp. Vejn But, *Retorika proze*, Nolit, Beograd, 1976, str. 2. i dalje.

tržišta, buržoazije, kapitala: potiskivanje klasa naslijedjenih iz srednjeg vijeka. U kontekstu početnih tvrdnji o *Manifestu* kao priči, stara Evropa time prelazi u nešto historijsko, prošlo.

Sada u tok autoritativna pripovijedanja prvi put interveniraju »Mi-stavovi«: »tako vidimo« da je buržoazija proizvod toka razvoja i »niza prevrata u načinu proizvodnje i prometa«. Sugestivna tvrdnja »tako vidimo« želi reći da je svima (»nama«) koji buržoaziju upisujemo u vodeću postavku našega mišljenja — da je historija svakog dosadašnjeg društva, historija klasnih borbi — vidljivo, jasno, prozirno: buržoazija je proizvod jednog toka proizvodjenja svakoga i svega. Dakako: ostaje pitanje tko je ili što jest subjekt toga kretanja koje, eto, proizvodi i buržoaziju. Time je oduzet rang subjekta buržoaziji gledom na cjelinu toka. »Tako vidimo« je tvrdnja koja upozoruje da nešto doista vidimo i da to što vidimo treba zadržati u pameti. Moglo bi se reći: »Tako vidimo« ovdje je jedna *notta bene* tvrdnja.

Odmah potom pisci *Manifesta* (prosljeđujući autoritativno pripovijedanje) besprimjerno hvale buržoaziju i pokazuju pogubne učinke njene krajnje revolucionarne uloge u povijesti: razorila je sve feudalne odnose, ali između čovjeka i čovjeka je učvrstila jednu jedinu svezu — goli interes, skinula je svetački oreol sa svega. »Tek je ona pokazala što je ljudska djelatnost u stanju učiniti«. (...) »ona stvara svijet po vlastitu liku.« Izdvojeno mjesto iz *Manifesta* nalazi se između ova dva navoda. Ono pada u tijek onog autoritativnog pripovijedanja na čelu kojega je postavka o historiji društva kao historiji klasnih borbi, u njemu pak izdvojeno mjesto pada u okviru prikaza djelatnosti i učinaka buržoazije.

O čemu je, dakle, riječ u izdvojenom tekstu?

Prvo je riječ o *uvjetu postojanja buržoazije*: stalno revolucioniranje »oruđa za proizvodnju«, što nadalje piscima znači revolucioniranje odnosa proizvodnje i cjelokupnih društvenih odnosa. Slijed i takve sveze revolucioniranja (oruđa — odnosi u proizvodnji — cjelina odnosa) upućuju na to da pod strujom pripovijedanja postoji markantno neizrečena paradigma revolucioniranja. Drugo, riječ je o korjenitoj razlici buržoazije spram svih ranijih »industrijskih klasa«: njoj je revolucioniranje uvjet opstanka, njima je uvjet »zadržavanje starog načina proizvodnje«. Treće, Marxova riječ sada potiskuje buržoaziju i njen na prethodnim stranicama istaknut subjektivitet. Pripovijedanje *poopćuje* situaciju: »Buržoaska epoha« dobiva mjesto istaknuta *subjekta*: »Ona rastvara sve čvrste zadržale

odnose...« Četvrto. Što je, dakle, *kontekst* u kome se mogu — kao *Marxove* — razumjeti ove tvrdnje: »sve novostvoreno zastarijeva prije nego što očvrstne. Sve čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se...«?

U *Manifestu*-priči, taj kontekst jest osebnost *epohe*, buržoaske epohe. Epoha kao jedan masivan pojam jest zapravo horizont i okvir u kome se re-produciraju subjekti i forme života nesvodive na prethodne epohe. Marx piše o korjenitoj razlici buržoaske epohe u odnosu na sve ranije. Točnije: na jednoj je strani ta buržoaska epoha, a na drugoj su sve epohe koje unatoč svim međusobnim razlikama zajedno ne prelaze okvir van kojega bi djelovalo ubrzanje, mijenjanje, potresanje, nesigurnost itd. kakvi su na djelu u buržoaskoj epohi. No, sve epohe (u *Predgovoru* 1859: ekonomijske formacije društva), i ova buržoaska, podliježu temeljnom uvidu koji *de facto* nosi *Manifest*-priču i na kojega pisci *Manifesta* upozoruju drugim intervenirajućim »Mi-stavom« čija je zadaća da podsjeti na upamćeno: »*Ali, vidjeli smo*« — feudalni odnosi vlasništva nisu odgovarali već razvijenim produkcijskim snagama pa su morali biti raskinuti, na njihovo je mjesto došla slobodna konkurencija, njoj svojstvena struktura društva, politička struktura te ekonomijska i politička vladavina buržoazije. Načelno je *tako* i sada! Za svijest koja slijedi postavku o protuslovlju produkcijskih odnosa i produkcijskih snaga pisci još jednom interveniraju sugestivnim »Mi-stavom«: »*Pred našim očima* obavlja se slično kretanje« — moderno je buržoasko društvo poput čarobnjaka koji više ne može vladati silama što ih je izazvalo, produkcijske snage su postale odveć snažne za postojeće buržoaske odnose, vlastito oružje okreće se protiv njegova stvaraoca, buržoazija je stvorila *i ljude* koji »će tim oružjem rukovati«, proletarijat. Oruđe i ljude (proletarijat)! Produkcijske snage koje se otržu kontroli ili buržoaskoj njihovoj uporabi i ljude koji će vladati tim snagama svakako i protiv buržoazije povijesno prevladana proizvoda epohe.

Tu *Manifest*-priča već prelazi u svoj drugi dio, u priču o buržujima i proleterima.

Priča u priči je priređena autoritativnim pripovijedanjem i »Mi-stavovima« što prizivaju na »viđenje« u zahvatu nosećih postavki pripovijedanja historijskog toka i povijesnog složaja (buržoaske epohe). *Notta bene*: »Mi-stavovi«, podsjećajući i oni sugestivni »Mi-stavovi«, uvukli su čitatelja u priču: narator i čitatelj međusobno se dobro razumiju.

Pripovijedanje je dospjelo u točku početka prikazivanja proletarijata kao proizvoda buržoaske epohe, buržoazije, te kao rušitelja te epohe na temelju *per analogiam* uvida u ono što se dogodilo u krilu feudalizma: nastajanje buržoazije kao prvotno podvlašćene, potom vladajuće klase i klase koja proizvodi vlastita »grobara«.

Za razumijevanje te druge priče ili priče u priči, bitno je napokon ustanoviti što su doista implikacije Marxove izreke o »pretvaranju u dim«, sada pak u kontekstu same priče.

a) Ona po Habermasovu sudu prva implikacija — »gdje mobiliziranje i revolucioniranje životnih uvjeta podliježe najvećem ubrzanju, najdalje je otišla modernizacija« — da bi bila doista primjerena kontekstu priče u kojoj se javlja rečenica o pretvaranju svega u dim, mora biti nanovo vraćena u povijesni smisleni okvir, a time i sadržajno promijenjena. U kontekstu priče prva bi implikacija približno bila: gdje mobiliziranje i revolucioniranje životnih uvjeta podliježe najvećem ubrzanju, tu su najdalje odmakli procesi očitovanja subjektiviteta »buržoaske epohe«, protuslovlja reproduciranja uvjeta opstojnosti buržoazije, što znači da su i najdalje odmakli procesi proizvodnje i negativnog momenta inače revolucionarnog djelovanja buržoazije, tj. najdalje je podmaklo primicanje granicama nesmetana razvoja produkcijskih snaga i najdalje su odmakli procesi proizvodnje proletarijata — proizvoda te epohe čija bit tjera buržoaziju na stalno revolucioniranje uvjeta vlastite reprodukcije, kamo pripada i proizvodnje te negativne strane; u kontekstu priče ne postoji moderno društvo kao takvo niti modernizacija kao takva: postoji interes da se — u jakom kontrastu spram »stare Evrope« i prihvatanjem i odbijanjem »nove Evrope« (na što posredno skreće pažnju i F. Jameson) — ispriča naratoru objektivna priča s raspletom što vodi s onu stranu i »nove Evrope«. U tom horizontu sve tvrdnje dobivaju »boju i osvjetljenje«, a nadolazak naratora na stavove koje danas možemo izdvojiti kao »čiste« postavke o modernoj i modernizaciji nije vođen idejom o modernoj i o modernizaciji. Naravno, današnji pojmovi »moderna«, »modernizacija«, vode čitatelja ili — blaže rečeno — sudjeluju u tome što će se vidjeti u Marxovu tekstu i kako će se vidjeti. Izdvajanje tih *par excellence* »modernih«, »modernističkih«, te pojmu modernizacije primjerenih stavova istodobno je najčešće i njihovo izdvajanje (izvlačenje) iz mislenog i povijesnog složaja u kojem se oni drže, izvlačenje iz okvira priče u kojoj su smisleni.

b) Noseći Marxov pojam nije »moderno društvo«, niti je »moderno društvo kao takvo«, nego je to »moderno buržoasko društvo«. Buržoazija jest proizvod, prema Marxu, onog toka promjena o kojima govori *Manifest*-priča. Ali je ona i osvješteni činitelj — subjekt (moglo bi se reći »ograničena suvereniteta«): reproduciranje uvjeta vlastita opstojanja ukoliko djeluje kao buržoazija. Druga Habermasova implikacija iz Marxove izreke, mogla bi se ovako preformulirati: moderno buržoasko društvo, kao subjekt (što će doći do riječi u Marxovu *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, 1857. god.) utemeljen na povijesnom stjecaju činilaca što konstituiraju njegov bitak²⁴, ište, proizvodi i razvija subjekte koji su i funkcija epohalne produkcijske snage; on uvlači sviješću obdarene ljude u dinamiku stalnih promjena u očvrslim — njemu primjerenim — i podjelom rada međusobno diferenciranih područja života kao granicama osvještena djelovanja. Dakako, mora se sa Habermasom ponoviti: potreban je i onom »pozitivnom« teoretski napor njegova prosvjetljenja i teoretski napor kojim se svijest izvlači iz okruženja podvlašćenosti učvršćenim sferama podjele rada, napor kojim se mislju dopire do razlike i opreke položaja ljudi (grupa) u procesima reproduciranja epohalne produkcijske snage (što znači i reproduciranja njoj odgovarajućih podjela i subjekata), potreban je napor osvještenja potreba, interesa i povijesnih okvira njihova ozbiljenja. To je, napokon, kontekst i povijesni horizont (nipošto tek epohalno i klasno anonimno funkcionirajući proces modernizacije) u kome se poduzimlje napor refleksije i otkniva već nazočna i biti kretanja imanentna »tendencija uistinu revolucionarnog pokreta«. Tendencija uistinu revolucionarnog pokreta — povijesno se, međutim, ne može ozbiljiti bez jednog suviška nad teorijom, bez zamisli strategijske djelatnosti koju ipak ne nosi »komunikacijski um«, nego jedan povijesni oblik volje za moć. Takav je uvid — ukratko ću kasnije obrazložiti — ujedno produktivna oslobodilačka i potencijalno ideologijski osamostaljujuća postavka nazočna u *Manifestu*. No, epoha je, smatram, okvir, horizont i mogućnost refleksije koja vodi prihvatanju i odbijanju; koja vodi nekoj »mjeri« povijesno-djelotvornog držanja

²⁴ Marxovi uvodi i predgovori vlastitim djelima stvaraju nedoumice oko toga što je ili tko jest subjekt. Primjerice, *Predgovor* 1859. u tom smislu stvara čitatelju prilične teškoće. Jedan pokušaj pažljivog čitanja, koji rezultira i zaključcima o povijesnom stjecaju činilaca što konstituiraju bitak kapitalskog društva i iz kojih izvire za epohu noseća produkcijska snaga, vid. u I. Paić, *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984, poglavlje »Proizvodnja ideologije u horizontu povijesnog mišljenja«, str. 87—141.

subjekata pred čijim očima se sve očvrslo »pretvara u dim«.

c) Napokon, »ljudi su na koncu prisiljeni trjezvenim očima pogledati na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose.«

Tko je adresat ove završne, rezimirajuće rečenice? Općenito bi se moglo odgovoriti da rečenica govori svima koji su, na bilo kakav način, uvučeni u epohalno gibanje što se »pred našim očima« neprestance očituje kao pretvaranje svega »u dim«. To bi bio dakle ljudima upućen poziv da se — gledom na svoj životni položaj i odnose u kojima proizvode svoj život — povijesno primjereno odnose, da aktima samorefleksije zapravo dovedu do svijesti sve ono što je u glavnim obrisima do tada ispričano u *Manifestu*-priči. U razumijevanju i slijeđenju smisla one rečenice koja govori o gledanju »trjezvenim očima« treba imati na umu da se narator priče-*Manifesta* upire na spoznaje koje drži nedvojbenim: narator zna što se to epohalno zbiva i kako stoji s junacima priče. Ako su adresati rečenice junaci *Manifesta*-priče, oni su branitelji stare Evrope, buržuji, proletari i komunisti.

Ovisno o tome kome je rečenica upućena, njeni su smislovi različiti. Posve pojednostavljeno, pogledati trjezvenim očima, u kontekstu priče, znači: braniteljima stare Evrope — ta je Evropa već razorena, razoreni su i povijesni temelji njihove u kratku predgovornu *Manifestu* spomenute priče o »bauku komunizma«; buržujima — da su proizvod epohalnog gibanja, da ih ono obvezuje na stalnost revolucioniranja, što hoće reći i proizvođenja pretpostavki vlastita ukidanja; proleterima — da su također proizvedeni epohalni sklopom »buržoasko društvo«, da su njegova funkcija i napokon subjekt koji se mjerom zrelosti protuslovljava ima svjesno otrgnuti iz obuhvaćenosti procesom »pretvaranja u dim« i oslobađajući u njemu već nagomilane potencijale uma i produkcijske snage za jednu drukčiju proizvodnju života, u smislu zagospodarenja životom samim: svjesno će vladati životom; komunistima — da imaju samo osvijestiti to što se zbiva, anticipirati dalje kretanje stavljajući se na stranu povijesno već akumulirane općosti koju oličava na produkcijske snage oslonjen proletarijat »izgrađen« u klasu.

Naravno, sve su to toliko puta ponovljene opće, čak banalne tvrdnje.

Od njih se može apstrahirati slijeđenjem ideje modernizacije pod drukčijim pretpostavkama. Povrh svega pod pretpostavkom koju ne obvezuje Marxov pojam ekonomijske formacije društva, a time i povezanost svih či-

nilaca njene konstitucije, pa nadalje cjelokupno raščlanjivanje njena osebnostna lica. Löwithovo razumijevanje *Manifesta* kao konstrukcije blisko je i razumijevanju *Manifesta* kao priče: oba ta razumijevanja zahtijevaju da se sve u *Manifestu* napisano misli kao jedan sustav u kome su tvrdnje suodređene, a svjetkost i povijesnost su temelj i horizont u kojima se one odmjeravaju. Gdje izostaje suodređenost i mogućnost svjetsko-povijesnog odmjeravanja, tu — kako sam kratko naznačio implikacije postavke o *Manifestu*-konstrukciji i *Manifestu*-teoretskom i praktičnom programu partije — postoje protuslovlja, nedosljednosti, neskladnosti i proizvoljnosti u *Manifestu*-priči.

Priča u priči-*Manifestu*, priča o proletarijatu ne prelazi okvir pripovijedanja o buržoaziji i buržoaskoj epohi. Proletarijat se kroz prikaz faza njegova razvitka do tvrdnji o radniku-pauperu i pauperizmu koji se razvija brže od stanovništva i bogatstva, (što je shvaćeno kao prilog postavci da time buržoazija pokazuje nesposobnost da vlada), opet pokazuje proizvedenom stranom društva. No, točka obrata u pripovijedanju nastaje tvrdnjom da je bitan uvjet opstanka i vladavine buržoazije »nagomilavanje bogatstva u rukama privatnih lica i stvaranje i umnožavanje kapitala. Uvjet kapitala jest najamni rad«. On se temelji »isključivo na konkurenciji među radnicima«. U točku *zbiljskog* obrata ne dopijeva se tako što bi, eto, buržoazija trjezvenim očima pogledala na životni položaj ljudi i njihove međusobne odnose: recimo aktima samo-refleksije kojima bi se izdigla do nekakva poopćiva stajališta i interesa; u točku *zbiljskog* obrata ne vidi ni izravno osvještano djelovanje proletarijata.

Zašto je tako?

Naprосто zato što u *Manifestu*-priči ni buržoazija ni proletarijat nisu u punom smislu te riječi subjekti. Njih nosi i proizvodi, oduzima im i po nekoj mjeri daje subjektivnost sam sklop epohalno produkcijskih snaga, a sada je industrija njihov lik i rješavajući subjekt: razvoj industrije postavlja revolucionarno ujedinjavanje radnika asocijacijom. Sve sada ovisi o razvoju industrije-subjekta: razvoj krupne industrije izvlači pod buržoazijom temelj njena proizvođenja i prisvajanja i postavlja revolucionarno ujedinjavanje proletarijata asocijacijom — tvrde pisci *Manifesta*. Rečenica o neizbježnosti propasti buržoazije i pobjede proletarijata — jest u kontekstu do sada pričane priče-*Manifesta* u najmanju ruku dvoznačna i tako problematična za dalje pripovijedanje ukoliko se ono bude držalo vlastitih ranije rečenih i na egzistenciji bur-

žoazije i proletarijata demonstriranih (po samorazumije-
vanju naratora) nedvojbenih postavki.

Rečeno je u *Manifestu* da buržoazija proizvodi vla-
stita »grobara«. Što je ili tko je tu »grobar«?

S obzirom na njoj pripisani subjektivitet, »grobar«
je krupna industrija. Buržoazija je »slijepi i neotporni
nosilac« napretka industrije, krupna industrija izmiče tlo
pod nogama buržoazije: ona je tu i figurativno i — sli-
jeđenjem rečenoga — zbiljski »grobar«; ne samo da izmi-
če tlo pod nogama buržoazije, ona štoviše *postavlja* revo-
lucionarno ujedinjavanje proletarijata asocijacijom. No,
može se zaključiti da je i proletarijat taj subjekt. Ali, on
— sudjelujući u razvoju krupne industrije kao »trpeća
snaga« dolazi do pretpostavljene punoće vlastita subjek-
tiviteta tek kad je razvojem krupne industrije *postavljeno*
ono revolucionarno ujedinjavanje asocijacijom.

Prva rečenica odjeljka II, »Proleter i komunisti«, iz-
ravno vodi pripovijedanju koje treba odgovoriti o odnosu
komunista prema proleterima. Između te rečenice i pos-
ljednje rečenice prethodnog odjeljka («Njena propast
(buržoazije, I. P.) i pobjeda proletarijata podjednako su
neizbježni.«) ostaje, međutim, siva »zona« prešućenog,
neispričanoga. Logično bi bilo da se prosljedilo pripovi-
jedanjem o tome da li su i, ako jesu, kako su ušli u kri-
tičnu mjeru međusobna odnosa buržoazija, industrija,
proletarijat. Jednostavno govoreći: da li su doprli u točku
doista bitnih teškoća reproduciranja buržoazije kao bur-
žoazije, da li je krupna industrija doista ozbiljnije uz-
dimala temelj buržoazije i pripremila rečeno postavljanje
revolucionarnog ujedinjavanja proletarijata asocijacijom,
te da li je proletarijat (onim izmicanjem temelja i onim
postavljanjem) otrgnut iz »zagrljaja« još povijesno ute-
meljena reproduciranja buržoazije, još povijesno uteme-
ljena razvoja industrije koja ište reprodukciju kapitala
(najamni rad) isključivo na konkurenciji radnika.

Odmah se može prigovoriti: nije zadaća *Manifesta*
da istražuje, nego da kazuje to što se iz određene pers-
pektive misli da jest i kako jest, da priziva subjekte na
djelovanje, da u zahvat svojih postavki uvlači subjekte u
mišljenje/djelovanje kakvo ište njegov manifestni i pro-
gramatski diskurs. *Manifest* doista ne priča ono što mu
kao manifestu ne pripada!

Ali priča u priči-*Manifestu*, priča o proleterima i ko-
munistima, trpi zbog »sive zone« pričanja: ona je i skok
između autoritativnog pripovijedanja koje je dospjelo na
prag analize mjere zrelosti konfliktna odnosa buržoazija
— krupna industrija — proletarijat i potrebe da se kaže

to što je kratkim predgovorom naviješteno: da komunisti pred cijelim svijetom otvoreno izlože svoja shvaćanja, ciljeve i težnje.

Kako je taj zadatak riješen?

a) Nizom legitimacijskih stavova: komunisti nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama, nemaju interese odvojene od interesa cjelokupna proletarijata, ne postavljaju neke posebne principe u koje bi htjeli »ukalupiti proleterski pokret«; njihovi teoretski stavovi ne temelje se na idejama i načelima što su ih izmislili popravljajući svijeta. Uz to i nizom stavova pozitivne samoidentifikacije: komunisti ističu i provode interese cjelokupnog proletarijata, oni su dio radničkih partija što »stalno gura dalje, razumiju uvjete, tok i opće rezultate proleterskog pokreta; njihov je *najbliži cilj*« formiranje proletarijata u klasu, rušenje buržoaske vladavine, osvajanje političke vlasti proletarijata...; ukidanje privatnog vlasništva (buržoaskog) — izraz je u kome se sažimlje teorija komunista.

b) »Privatno buržoasko vlasništvo« do čijeg je ukidanja komunistima stalo postaje predmet razjašnjavanja stajališta komunista. U tok razjašnjavanja ulaze tadašnja (i neka potonja) shvaćanja vlasništva, pridjevi što se komunistima pridaju u ono vrijeme. Ukratko: u tom dijelu je na djelu razračunavanje koje nužno stavlja u pokret pojmove »kapital«, »najamni rad«, »najamnina« i dr. Mirni tok autoritativnog izlaganja ovdje je ustupio mjesto argumentiranju koje se tiče ciljeva komunista. O zrelosti uvjeta zahvaćanja u zbilju, ni tu se ništa ne govori. Argumentacija ciljeva i namjera izvedena je na očitim deficitima postojećega društva u pogledu odnosa u radu i proizvodnji, raspolaganja minulim i živim radom, slobode i dr. Riječ je o argumentiranju koje očitosti života izaziva na bitna negativna očitovanja u svjetlu htijenja komunista. Iz perspektive buržoazije — koja prebiva u okružju vlastita djela, forme života i institucije očituju se iz motrišta prirodnosti takva vlasništva. Dvije perspektive, dva motrišta pisci *Manifesta* dovode u međusoban odnos, obranu i osporavanje postojećih formi života i institucija. Neke sekvence *igrokaza* pogodan su način takva raspravljanja. Priča tako postaje zanimljivom i ulazi u prostor problema obrazovanja volje i moći. U tom prostoru potisnuta je u stranu i onom »sivom zonom« preskočena je otpornost povijesnog složaja činilaca što na bitan način konstituiraju »buržoasku epohu«. Naime, povrh svega njihova otpornost nakanama svjesna vladanja životom i tome prijeko potrebnim procesima obrazovanja volje sub-

jekta i njegove volje za moć — bez kojih nema svjesna vladanja životom u jednom svijetu još nezrelih uvjeta koje bi (imajući na umu onaj prvi autoritativni dio pripovijedanja) sam tok povijesnog procesa inače trebao proizvesti: da »stvar« dovede na domak revolucionarna razrješavanja protuslovlja buržoazija-krupna industrija-proletarijat! Ako se u jednoj svjetsko-povijesnoj konstrukciji ili u teoretskom i praktičnom programu partije njen najbliži zadatak vidi u obrazovanju proletarijata u klasu, a kao također najbliži rušenje buržoaske vladavine, te osvajanje političke vlasti proletarijata, onda su okolnosti tih kraćenja i ubrzanja bar ove: intervencija komunisti i proletarijata u zbilju nije priredna, nije pripravljena zrelošću protuslovlja što bi omogućilo da se i komunisti i proletarijat pojave kao izvršitelji odluke koja je pripremljena onim tokom kretanja o kome je bilo riječi u autoritativnom pripovijedanju, pa se tvrdi: prvo, prve strategijske točke intervencije komunisti i proletarijata u zbilju jesu buržoazija i njena politička vladavina; drugo, u »radničkoj revoluciji« prvi je korak: »izdizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokracije«; treće, rezultat je toga: politička vlast proletarijata.

Gledano naprijed, rezultat »prvog koraka« »radničke revolucije« je zapravo uvjet i sredstvo otpočinjanja dugog procesa djelatnog očitovanja volje i moći proletarijata nizom novih intervencija u zbilju. Od tada je zbilja predmet, polje korištenja njegove političke vlasti. Riječ je o intervencijama koje su neizbježno sredstvo »izvršenja prevrata u cjelokupnom načinu proizvodnje«. Klasna intervencija proletarijata, upotrebljavanje političke vlasti, traje dok ima klasnih razlika, dok vlast ne izgubi politički karakter, dok proletarijat kao vladajuća klasa nasilno ne ukine stare odnose proizvodnje i time, naposljetku »i svoju vlastitu klasnu vladavinu«.

Od osvajanja političke vlasti pa dalje, *Manifest*-priča prelazi put od formiranja volje i moći na pripovijedanje o tome kako koristiti političku moć kao sredstvo dugotrajna intervaniranja u zbilju radi »izvršenja prevrata u cjelini načina proizvodnje«.

5. Pri osamostaljive perspektive Manifesta i pitanja o njihovoj modernosti

1. Uvažavanjem konteksta izreke o »pretvaranju u dim« (prvi odjeljak *Manifesta*), autoritativnog pripovijedanja i slijeđenjem njegovih u najopćijim crtama izlože-

nih postavki i dedukcija, otvara se jedna perspektiva. Ona se »pridružuje« kretanju zbilje, jer se i ne može emancipirati od epohalnog sklopa u kome se sve »pretvara u dim«.

To je horizont mišljenja/djelovanja iz kojega se ne može izaći drukčije doli po mjeri zrelosti protuslovlja epohalnog sklopa. Svi su subjekti proizvedeni epohalnim gibanjem i njime su prinuđeni na reproduciranje uvjeta *njegova* postojanja koje sebi i svome kretanju postavlja primjerene personifikacije: buržuje i proletere u prvom redu. Ta se perspektiva može razložiti u nekoliko posebnih derivacija:

a) Apstrahiranjem od nosećih pojmova kao što su »buržoaska epoha«, »moderno buržoasko društvo«, »buržoazija«, »proletarijat« i dr. — izbija na vidjelo odlučujuće značenje modernizacije. Tako izdvojena, modernizacija se misli u pojmovima moderne. Na primjer, kritički se slijede (recimo Weberove) postavke o procesima racionalizacije, diferenciranja djelatnosti i novije postavke kritike pervertiranog prosvjetiteljskog načina uma; jednostranosti modernizacije u kapitalizmu kritiziraju se osloncem na nagomilane i zapretane potencijale uma; jednostranostima »pretvaranja u dim« suprotstavlja se kritička teorija univerzalističkih pretenzija kojoj je adresat um. Dakako, ni masivni pojam »epoha« niti spekulativni pojam »revolucija« (što znači ni istaknut rang sazrijevanja ili izostala sazrijevanja nadomak raspleta doveđenih protuslovlja buržoazija-krupna industrija-proletarijat) načelno ne mogu biti noseći pojmovi takve kritičke teorije u koju je »usađena« ideja procesa obrazovanja roda i kretanja prema situacijama poopćivih argumentiranih interesa osloncem na razvijene strukture uma. Masivan pojam »epohe ekonomijske formacije društva« nosi u sebi ideju rasta protuslovlja i njihova razrješenja »borbom«. »Borba« doživljuje svoj vrhunac-rasplet osvještenjem subjekata o sukobu produkcijskih snaga i odnosa u proizvodnji, te njihovim djelovanjem koje, *ultima ratio*, argumentira svoje nakane i svoje čine pozivajući se na samu bit *povijesti* radi njena oslobađanja. Tako je, predanost *povijesti* (Löwith) učinila *povijest* sudištem i poprištem pravorijeka o tome što je sloboda, čak čovjek, što je napredak i dr. Um nije adresat argumentacije, nego *povijest* (kao sklop proizvodnje života, kao horizont mišljenja, kao domena šansi u domeni mogućnosti — Marcuse) i mjera umnosti.

b) Modernizacija i modernost procesa, formi života i institucija, također ideja, te ideja svjesnog vladanja ži-

votom odmjeravaju se iz potencije »epohe proizvodnje života«. Odatle se doznaju kvalifikativi »stara«, »nova« i »prevladana nova Evropa« — pri čemu, dakako, mijenjanje uvjeta života i napredovanje modernizacije ostaju nešto »o sebi« dok se ne osvijetle i osvijeste iz stjecanja činilaca što konstituiraju iskon i bit »epohe proizvodnje života« i potencijale njena prevladavanja. U prethodnoj derivaciji perspektive, svjesno vladanje životom je ovisno o tome koliko svijet života uspijeva pod svoju kontrolu staviti sistem. Ovdje je svjesno vladanje životom ovisno o tome da li se srazom zrelosti protuslovlja i subjekata — koji se nastoje izvući iz obuhvaćenosti postvarenim činima i učincima jedne proizvodnje života — može uopće izazvati fundamentalne bifurkacije iz kojih se oslobađaju »zreli« revolucionarni potencijali.

c) Jedna među derivacijama ove perspektive zahvaća izreku o »pretvaranju u dim« tako što ju odriješuje (prvo) od njene usađenosti u povisni sklop i njene vezanosti za smisleni kontekst u kojem je napisana i (drugo) apstrahiranjem od prožetosti fenomenologije »pretvaranja u dim« racionalnošću koja se (jednostranom modernizacijom) pokazuje kao način moći utemeljen opet u jednom epohalnom načinu sveze uma i života. Pod tim pretpostavkama »pretvaranje u dim« postaje doista prazna općenitost u hereklitovskom ruhu i *a priori* stajalište negativne prosudbe svega, na bilo koji način i s bilo kakvim učincima očvrslom. Ta derivirana perspektiva ima stanovit potencijal: za svako očvršlo ima unaprijed priređeno pitanje — zašto? Ali njen odgovor — ovdje ga mogu samo vrlo pojednostavljeno naznačiti — već je upravljen postavkom da biti modernog doba pripada »pretvaranje u dim«, pa ono što očvršćuje i što odolijeva promjeni pada u okružje predmodernog, predmodernih formi života. Taj odgovor, priređen s ona dva »čišćenja« izreke, primjeren je zastupanju postmoderne situacije. Ona se ne može zastupati a da se ne porekne — pervertirano ili kakvo drugo teško »čitljivo« — reproduciranje stjecaja činitelja epohalnog sklopa proizvodnje života i reproduciranje nekih struktura racionalnosti duboko usađenih u taj stjecaj. Kako se tako deriviranoj perspektivi život ne prikazuje u vidokrugu spoznajnoteoretskih postavki razlike biti i pojave, unutarnjeg i vanjskog, neprikazanog i prikazanog, svjesno je vladanje životom izravno vezano za življenje u okružju mnogovrsnih formi života koje *jesu* sam život, a ne emanacija bilo kakve biti, bilo čega dubljeg unutarnjeg, bilo kakvog prikazivanja nečega što prelazi iz neprikazanog. Sve stoji do toga da se — misleći iz derivi-

rane perspektive — forme života ne učvrste, jer je učvršćivanje *index* odnekud prispljele i očitovane totalizacije. Ali, to da odnekuda pridolazi totalizacija, već se ne može misliti iz postavki radikalno postmodernog stajališta.

2. U drugom se dijelu *Manifesta*-priče ustanovljuju obrisi osebnijne perspektive iz koje izreka o »pretvaranju u dim« znači nešto drugo nego što kazuje njen kontekst. Da se podsjetimo: Marx pripovijeda o stajalištu komunisti i o njihovu htijenju. Stajalište se legitimira kao slijedenje, razumijevanje ili misaono preticanje-anticipiranje nečega što se ionako zbiva »pred našim očima«. To što se zbiva pred »našim očima« nije zbiljski ni mišlju dovedeno u točku zrelosti protuslovlja buržoazija — krupna industrija — proletarijat: nije pokazano da je kretanje dospjelo u točku kad industrija (kao subjekt!) izmiče temelj opstojnosti buržoazije, niti je pokazano da je industrija (opet subjekt!) postavila revolucionarno ujedinjavanje proletarijata udruživanjem — čime on već povijesnim tokom postaje doista subjekt: kretanjem postavljeno i osvješteni združeni proizvođač života. Priča o htijenjima komunisti »preskače« tu »sivu zonu« pripovijedanja, održuje se od one obveznosti kakvu iste perspektiva kratko naznačena pod »1 b)«, a pripovijedanje se ne oslanja na druge dvije prikazane derivacije prve perspektive. Ono je sebe zapravo izdvojilo od prethodno opisana toka koji na koncu zahtijeva da ljudi trjezvenim očima pogledaju svoj životni položaj i svoje međusobne odnose. Sada se pripovijedanjem ustanovljuje perspektiva kojoj se kretanje otvara kao kretanje poznato jednoj volji za moć koja je (prednjačeći proletarijatu) sva okrenuta revolucionarnoj intervenciji u postojeće »moderno buržoasko društvo«. To više nije mišljeno na način prve 1(a) perspektive kao sraz zrelosti protuslovlja i volje za moć subjekta, što je za prvu perspektivu mjera revolucionarnog oslobađanja nagomilanih protuslovlja epohe. Ovdje se u pripovijedanju ono što je ispriповijedano kao nešto *o sebi* (taj tok koji proizvodi i u svoje okružje uvlači ljude), od sada pokazuje kao nešto *za nas*, za komuniste: ustanovljuje se perspektiva formiranja volje i moći subjekta koji zna što se zbiva »pred našim očima« i koji u svjetlu vlastita htijenja (što izvire iz samorazumijevanja općenitosti ideja koje su mu vodilje) otčita šifre zbilje i sve što je o sebi preinačuje u nešto za nas, za komuniste, u materijal svoje (po samorazumijevanju statusom općenite) volje i volje za moć. Ovakav obrat u priči-*Manifestu* uvodi ideju svjesnog vladanja životom

u sustave strategijskog djelovanja; u program partije kad je riječ o *Manifestu*. To je nužan čin. Ako se stvar (ono »o sebi«) ne želi prepustiti vlastitu toku — jer postaje u priči-*Manifestu* ipak očito da »siva zona« nastaje baš prešutnim uvidom u to da je štošta problematično gledom na očekivanja autonomna sazrijevanja protuslovlja, ako ideja svjesnog vladanja životom nije tek ideja nego je smisljena koliko može postati djelo, koncepcija strategijske djelatnosti je neophodna komunistima i proleterima.

U tome neophodnom elementu (u zamisli strategijskog revolucionarnog djelovanja, »praktičnog programa partije«) ideja i zbilja, ono što je vodilja mišljenju/djelovanju i ono što je povijesnim tokom priređen topos mišljenju/djelovanju moraju se nekako povezati, a povrh svega slijedeći imperativne unutarepohalnog zbivanja i toga zbivanja kao domene mogućnosti i domene izgleda za revolucionarno djelovanje.

Ideja i zbilja moraju biti programatskim zahvatom prerađene i priređene za jednu sada važeću djelatnu orijentaciju.

Moraju, dakle, preradbom ući u sustav praktična značenja, stoga i u domenu ideologijskog.

Sada važeća orijentacija radi dosezanja i provedbe »najbližeg zadatka« (izgradnja proletarijata u klasu, nušenje buržoazije, osvajanje političke vlasti proletarijata), morala bi — kad se *Manifest* čita kao svjetsko-povijesna konstrukcija i kao sustavna izvedba teoretskog i praktičnog programa partije — čuvati *napetost* između onih najopćijih načela (u koja pisci *Manifesta* ne sumnjaju) i na djelovanje orijentiranih postavki, između jednom ustanovljenih (u prvom dijelu *Manifesta* ispričanih) postavki o toku povijesnog procesa i uvida u bitne značajke povijesnog toposa i njegove intraepohalne osebnosti; nadalje, između spekulativna pojma »proletarijat«, empirijski nazočna proletarijata i izdizanja toga empirijski nazočna proletarijata u klasu. Povrh svega, ta perspektiva koja mora dobiti i oblik jedne zamisli strategijske djelatnosti, mora radi sada produktivna mišljenja/djelovanja odmjeriti (što pouzdanije) mjesto vlastite intervencije u zbilju kao u moment jednoga toka cjeline epohe — naravno, ako na snazi i kao nešto obvezujuće za orijentiranje u vremenu ostaju tvrdnje o »buržoaskoj epohi«.

Ta perspektiva može pervertirati u predmodernu stajalište, kao što može očitovati značajke modernog orijentiranja. Sve ovisi o tome koje od sveza pretpostavlje-

ne, zahtijevane, napetosti pucaju pod pritiskom različitih intervenirajućih činilaca u njihov spoj.

a) Predmoderno pervertiranje ove perspektive nastaje izdvajanjem postavki o toku povijesnog procesa i načela komunista u poseban sustav visokog stupnja općosti i univerzalističkih pretenzija. Takav sustav »pouzdana znanja« općeg i subjekta koji »vlada općim« na različite načine deducira svoje postavke na povijest i na formiranje sada važećih orijentacija. *De facto* se ona lijevohegelovska predanost povijesti naspram svemu nadpovijesnom i pretpostavljenu umu povijesti, nanovo obara na razinu već načelno prevladanu postavkom o filozofiji kao vremenu obuhvaćenu mislima; postavkom koja — kako je već Ruge s pravom zapazio — označuje provalu vremena u filozofiju: filozofija time više ne može ostati samo misao, mora postati djelo. Analogijski se može ustvrditi: formiranjem rečenog sustava iz kojega se deducira na život/vrijeme, zapriječena je provala života/vremena u takvu teoriju (ili: quasiteoriju). Historija socijalizma — u pojedinim njegovim verzijama, likovima — već je iskusila totalizirajuće učinke takva izdvajanja, iskusila je kako se imperativi modernizacije i sama modernizacija izobličuju pod pritiskom apsolutno mjerodavnog ranga institucionaliziranim moćima zajamčena utjecaja predmodernih stajališta.

b) Jedan način jednostrano modernog pervertiranja ove perspektive također je iskušan u »izgradnji socijalizma«. Volja i moć se legitimiraju znanstvenim statusom izdvojena sustava. Idealno gledano, iz objektivističkog razumijevanja znanosti zahvaća se u život/vrijeme od paradigmatičkog slučaja postavke »industrijalizacija + elektrifikacija« — na koje se opet znakom »plus« dodaje »vlast sovjeta« — do ideologijskih postavki i provedbi »znanstveno-tehnolojske revolucije« u »izgradnji socijalizma«. Tu je na djelu jednostrana modernizacija, a iz obuhvata izreke o »pretvaranju u dim« izuzimlju se očvrstle strukture i sustavi vlasti (u kojima više i ne živi sjećanje na savjete, osim u legatimacijske svrhe): sve drugo jest, bar po temeljnoj intenciji, materijal sukcesivnih preradbi u zahvatu znanstveno-tehnolojskog modela kao ideologije.

3. Potencije treće perspektive mogu se osloboditi i oslobađane su u historiji socijalizma, njegove »izgradnje«, osebujnim čitanjem one priče u *Manifestu*-priči koja pripovijeda kako se može koristiti politička vlast (proletarijata). To osebujno jednostrano čitanje uopće ne deducira iz onog izdvojenog sustava na zbilju. Suprotno: ono sva-

ku intervenciju u život/vrijeme — snagom nalažućeg vlastita političkog autoriteta, zapravo *moći* — faktički zaštićuje pozivom na njenu suglasnost s idejom svjesna vladanja životom; sve logičke natege, očita protuslovlja i proizvoljnosti takva »argumentiranja« izvire iz potrebe *naknadne* teorifikacije zahvata u zbilju. Naknadna teorifikacija mora pružiti *alibi* za učinjeno i tako dati umsku legitimaciju onima koji upotrebljavaju političku moć. Tako nastaju podešavanja sadržaja teoretskog polja: legitimacijski je ono mjesto istine koju čuva, oslobađa i ozbiljuje »rukovodeća jezgra«, faktički je riječ o *pastishe ideologiji*. To je jedna mješavina u kojoj se može spajati nespojivo. Primjenice: momenti shvaćanja nužnosti povijesnog toka s momentima posve proizvoljna intenziviranja u zbilju, predmoderna stajališta o povijesnom procesu (recimo: argumentiranje pozivom na dedukcije dijalektičkog materijalizma na zasadama filozofije prirode 18. stoljeća) s posve modernim znanstvenim prerađama pojedinih područja života i zahvatom u njih kao u polje nabačaja matematiziranih modela istraživanja i regulacije sustava (do točke »otklanjanja« šumova u njima, do djelovanja nadomak ambicije »nula-grešaka u proizvodnji«). Marxova u *Manifestu* naglašena postavka o smislenosti sredstava ukoliko vode prevladavanju jednog načina proizvodnje, ukoliko — gledano u razmjerima prevladavanja jedne epohe — vode ukidanju tih sredstava i samoprevladavanju onih koji se njima služe, ovdje se potiskuje u stranu. Ona se potiskuje u stranu zato što jednom osvojena politička vlast (njeni nosioci) ne reflektira o vlastitu mjestu u razmjerima epohe proizvodnje života. Odmjeravanje sada važećih orijentacija, dostižnih ciljeva i primjerenih sredstava od početka je »izgradnje socijalizma« najveća teškoća djelovanja prepuštena ovoj perspektivi čiji je potencijal *in nuce* već u *Manifestu*, u njegovom praktičnom programu. Kako izostaju akti samorefleksije, tako izostaje i osvještenje o naravi te teškoće. I dalje se »teoretsko polje« uzastopnim teorifikacijama čina i učinaka političke vlasti i upotrebe politike kao sredstva podešava i postaje sve više priređeno polje u kome nosivi pojmovi i regulativi mišljenja/djelovanja i povrh svega okosnice strategijske djelatnosti gube svoju mjerodavnost sukcesivnim provalama teorificiranih i za legitimacijske svrhe priređenih *alibi* stavova rukovodstva. Ova perspektiva uzastopnih dez-orijentacija i re-orijentacija nema ni potrebu osvjeđivanja (toga što se naziva krizom marksizma, niti su joj potrebna reflektiranja o iskonu moderne, o onim 19-stoljetnim apsolutnim inscenacijama (povrh sve-

ga lijevohegelovskim), niti joj je do procesa modernizacije u zahvatu epohalnih zbivanja osvještenje kojih je i uvjet da se sam taj proces izazove na bitna očitovanja vlastita smisla i značenja s obzirom na ideju svjesnog vladanja životom, posebice životom koji bi da transcendirira i »novu Evropu«. Ta perspektiva (kao jedna od mogućih perspektiva »izgradnje socijalizma« — upravo koliko se razvija — gubi svoj tonako od početka problematičan povijesni status: postaje perspektiva naknadnog podešavanja i prema teoriji na koju se poziva i prema procesima svijeta bilo da se oni nazivaju »buržoaska epoha« i njena kriza, moderna i modernizacija, postmoderna i postmoderna situacija. Socijalizam što se »gradi« iz takve perspektive danas je činjenica, kao što je činjenica i to da razvojem takve perspektive gubi stajalište iz kojega je uopće moguće izazvati na bitna očitovanja to što se zbiva i što treba radom mišljenja preradivati i »prevoditi« u značenja »za socijalizam«.

*

* *

Tri kratko ocrtane perspektive *Manifesta*-priče, rasprave o modernoj i postmodernoj, te rasprave o krizi marksizma — mogu se posve odvojeno razmatrati. Tako se mahom i čini. Ono što ih kao najopćenitije i kao vazda najurgentnije povezuje jest vazda nekakva (izrijekom data ili prešućena) ideja svjesnog vladanja životom. Život/vrijeme, a to je izgleda ipak očito, izmiče pokušajima njegova uvlačenja u obuhvatna područja univerzalističkih teorija bilo da one slijede postavke zadobivene u Marxovoj i Engelsovoj *Njemačkoj ideologiji* (i nosive za pripovijedanje u prvom dijelu *Manifesta*) ili da do riječi dovede ipak jednu mogućnost ili struju očitovanja mogućnosti uma u povijesti evropskog mišljenja (na drugu paralelnu struju u sastavu evropske kulture od Aristotela do Kanta primjerice uvjerljivo upozorava Volrath — v. *Politička misao*, 4, 1985) — što se pripisuje Habermasovu nesumnjivo značajnom djelu i utjecaju njegova djela. Također, postmodernistički zahvati u život (neovisno o tome da li po samoizreci nijekaju bilo kakav zahvat) — ostaju dužni čak pitanja o tome kako se (i uopće, odakle) u svijetu »bez biti« ipak *re-produciraju* neke tipske forme života unatoč postavci da je život konačno odsječen od dubinskih slojeva (bitka i biti), da je povijesno vrijeme (primjerice: u Marxa prostor razvoja čovjeka) nešto što nam

ne pomaže dok mislimo život s onu stranu predmodernih i modernih postavki. Napokon, tri perspektive *Manifesta*-priče dijelom prodiru u te rasprave i dvojbe, dijelom su samo tangenta na neke među njima, djelomice su danas oslobođeni potencijali ideologijskih preobrazbi ideje svjetsnog vladanja životom u »izgradnji socijalizma«.

Oba spominjana toka rasprava i ovo čitanje *Manifesta* — naglašeno i možda na prethodnim stranicama pre-naglašeno vezani uz izreku »pretvaranje u dim« — jesu iskušavanja otpornosti moderne, njenih momentom tromosti pokretnih struktura i institucija racionalnosti i pervertiranih oblića uma. Jedno je izgleda izvjesno: taj se otpor ne može dublje iskusiti ni izoliranjem »čista« pojma modernizacije, niti njegova »utapanja« u povijesni sklop, u »epohu«, u Marxa — buržoasku epohu. I dalje, procesi obrozovanja volje i volje za moć — što idu s idejom svjetsnog vladanja životom u vremenu neprevladanih protuslovlja o kojima Marx piše, i u vremenu kad se ta protuslovlja ne primiču »autonomno« točki raspleta i »komunističke intervencije u zbilju«, kako je izgleda Marx očekivao (bar sudeći po prvom dijelu *Manifesta*-priče), — ostavljaju na snazi sve prikazane perspektive *Manifesta*. Posebno, ostavljaju na snazi onu posljednju »pastishe perspektivu« — kao zorno svjedočanstvo teškoća orijentiranja u »našem vremenu« koje — ponovimo sada u kontekstu ovih razmatranja — ubrzano proizvodi novu nepreglednost.

Tri perspektive *Manifesta*-priče nisu odgovor na izazove orijentiranja u »našem vremenu«. Prije će biti: ostajući na snazi povijesno, ili aktualno ili kao »pogreške« socijalizma one svjedoče da je u jednom momentu nastajanja apsolutne inscenacije iz devetnaestoga stoljeća »trijezenim očima« viđeno ponešto i od današnjih teškoća ustanovljenja i provedbe ideje svjetsnog vladanja životom. Dakako, »trijezenim očima« nisu promakle ni neke teškoće orijentiranja i orijentiranosti vidljivih u zastupanjima moderne, postmoderne i/ili u tezama o krizi marksizma. *Manifest*-priča, ta zastupanja i te teze tek lištu napor mišljenja kojim bi se izgovorila napokon i bitna riječ o njihovoj suvremenosti. Posebice je to urgentan zahtjev danas kad sviješću vlada privid da se zamalo danomice zbivaju epohalni prijelomi u teorijama djelovanja.